

יהודים תמורת נחושת:

פלוגות עבודה יהודיות-הונגריות ב-Bor

צבי ארז

כשמונה חודשים לאחר כניעתה של צרפת, בפברואר 1941, רכש הבנק הממלכתי של פרוסיה (Preussische Staatsbank) מידי בנק מירבו הצרפתי (Banque Mirabaud) את מניות "מכרה הנחושת החשוב ביותר באירופה"¹, השוכן 200 ק"מ דרומית-מזרחית לבלגרד, בסכום של 105 מיליון מרקים גרמניים, כ- 42 מיליון דולר בערך המשוער של אותם הימים) (\$1 = RM 2.5).

הגרמנים הקימו חברה בשם Bor, Kupferbergwerke und Hutten AG, שמושבה בשטרסבורג, והיא הפיקה 2% מכלל ייצור הנחושת בעולם. ממדי התפוקה הכללית של המכרה והמפעלים הקשורים בו היו ב- 1938 כדלקמן: 98,400 טון נחושת; 4,000 טון נחושת טהורה C.P. ו- 12,600 טון נחושת אלקטרוליטית.² תכניתם של הגרמנים הייתה להגיע לתפוקה שנתית דמיונית של מיליון טון נחושת, אך ידוע שבתקופה שבין 1 ביולי 1942 לבין 31 בדצמבר 1943, כלומר במשך 18 חודשים, הופקו 878,910 טון (כ- 50,000 טון לחודש). לאחר מכן, בשמונת חודשי 1944, ירדה התפוקה ל- 20,000 טון בקירוב.³ לירידה בתפוקה היו סיבות רבות. ראשית, עם כיבושה של יוגוסלביה באפריל 1941 פוצץ הצבא המלכותי היוגוסלובי הנסוג את כורי ההיתוך ומן ההכרח היה לשקמם. נוסף על כך, לא היו הכבישים באזור ברמה הנדרשת לפי התקנים הגרמניים. ארגון טוט (Organisation Todt – O.T.) נקרא לפתור את הבעיות, והקים מינהל בינוי ראשי מיוחד (Oberbauleitung) כדי להתמודד עם הקשיים. כבישים חדשים נסללו, כבישים קיימים הורחבו, ונבנתה מסילת ברזל חדשה באורך 130 ק"מ וברוחב 760 מ"מ. לאורכה היו 15 מנהרות באורך כולל של שלושה קילומטרים. כוונת הגרמנים הייתה לשנע את תוצרת המכרה והכורים אל הנמל החדש בגדה הדרומית של נהר הדנובה בקוסטולץ (Kostolac),⁴ אם כי ידעו שהנהר קפוא במשך רוב חודשי החורף. העבודות אמורות היו להתבצע עד שלהי 1945.

"צוואר הבקבוק" של כל התכנונים והביצועים היה המחסור בכוח האדם. ב- 20 בפברואר 1943 חיבר גרהרדט פרנק (Gerhardt Frank), אחד מסגניו של אלברט שפר (Albert

¹ Franz W. Seidler, Die Organisation Todt, Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945 (Koblenz: Bernard & Graefe, 1987), p. 74

² C.P. = chemically pure. נחושת אלקטרוליטית היא תוצר שלב מסוים בזיקוק של עפרת הנחושת משאר היסודות, הנעשה באמצעות חשמל.

³ Seidler, Die Organisation Todt, p. 74

⁴ שם, עמ' 78. הרוחב התקני של מסילות הברזל במדינות אירופה, למעט רוסיה, הוא 1,450 מ"מ. תנאי השטח לא אפשרו סלילת קו רכבת ברוחב תקני אל המתקנים של בור.

(Speer), ראש טוט דוח שטען כי מערך בור זקוק ל- 13,000 עובדים;⁵ אולם בפועל הועסקו שם רק 3,000. לדבריו אין ממש טעם בגיוס כוח אדם מקומי, כי הסרבים תושבי הסביבה מביעים התנגדות סבילה או מצטרפים לפרטיזנים. אמנם המכרה וכור ההיתוך קרובים כ- 15 ק"מ מן הגבול הבולגרי הסמוך, אלא שהבולגרים אינם מעוניינים לעבוד בסרביה בטענה שכוח העבודה שלהם מועסק זה כבר בבניית ביצורים בתוך הגבולות החדשים של בולגריה.

לכן גרס פרנק כי יש לפנות להונגריה, הנוהגת לשלוח פלוגות עבודה יהודיות אל מחוץ לגבולותיה, ולגייס שם כרבבת יהודים כשירים. פרנק הבין שעליו להשיג את הסכמתה של ממשלת בודפשט. בעידודו של שפר ובתמיכתו המלאה של ראש הס"ס היינריך הימלר,⁶ מיהר פרנק לפנות למשרד החוץ הגרמני כדי להיעזר בתיווכו.

באותו זמן הגיעה באמצעות משרד החוץ פנייתו של פרנק אל הציר הגרמני בהונגריה, דיטריך פון יגוב (Dietrich von Jagow). פון יגוב סבר כי לא יתקשה להשיג את הסכמתם של "כמה אישים בעלי השפעה" במשרד ההגנה ההונגרי.⁷ סביר להניח כי לא רק במשרד, אלא גם באגפי המטכ"ל ההונגרי לא היה מחסור באוהדי הנאצים.

באביב 1943, בטרם הגישה את בקשתה הרשמית בנוגע לפלוגות היהודיות, פנתה גרמניה להונגריה בבקשה שיוצבו שלוש אוגדות הונגריות סדירות במרחב היוגוסלוי הכבוש - בין הדנובה לבין אזור הכיבוש הבולגרי. בפנייתם טענו הגרמנים שעוצבות הונגריות לא ישתתפו במתקפת האביב הגדולה שנועדה לבלום את הצבא האדום, אלא ימלאו את מקומן של שלוש אוגדות גרמניות שיועברו אל החזית המזרחית. עוד הבטיחה ברלין לצייד את האוגדות ההונגריות בצידוד חדיש. הצעה זו נפלה על אוזניים קשובות הואיל והיא התאימה לרצון המטכ"ל ההונגרי, שגרס כי 90% מהציוד המודרני שהיה בידיו אבד בעת קריסתו המהירה של המחנה ההונגרי השני, בחזית נהר הדון, בינואר 1943.⁸

ראש ממשלת הונגריה, מיקלוש קאלאי (Miklós Kállay), ושר ההגנה, וילמוש נאדיבצוני-נאדי (Vilmos Nagybaconi-Nagy), שהיה עצמו גנרל בכיר שפרש לגמלאות, דחו את הצעת הגרמנים על הסף, למורת רוחם של קציני המטכ"ל שלהם.

כמו כן ביקש טוט באמצעות הצירות הגרמנית בבירה ההונגרית גם הקצאת 20 פלוגות עבודה (4,000 יהודים) למפעל זיקוק פצלי שמן ברוואל (Reval; Tallinn), בירת אסטוניה

⁵ Randolph L. Braham, ed., *The Destruction of Hungarian Jewry* (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963), vol. 1, pp. 104-105, doc. 58, II/K213659-6601 המקום כשכל אזכור כתב משום מה Bur.

⁶ Braham, *The Destruction*, vol. 1, pp. 104-105, doc. 58, בזיכרוניתו לא הזכיר שפר את עניין בור; II/K213659-6601.

⁷ שם, עמ' 106-108, תעודה מס' 59, II/K213661 NG-662, ותעודה מס' 60, II/K213664 NG-5629. ⁸ Miklós Kállay, *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944* (Budapest: Europa, 1991), p. 214.

Péter Gosztanyi, *A Magyar Mמשלת הונגריה דחתה את בקשת הגרמנים בשלהי מרס 1943. honvédség a második világháborúban* (Budapest: Europa, 1992), p. 111.

הכבושה, כתמורה הוגנת,⁹ אך גם בקשה זו נדחתה על הסף.¹⁰ הציר יגוב לא אמר נואש והתייעץ עם נציג ארגון טוט במשרד ההגנה ההונגרי, וילהלם נייר (Wilhelm Neyer), מהנדס במקצועו שכנראה היה בדרגת קולונל. משרדו נמצא בסמוך ללשכת ידידו ארנה הורני (Ernö Horny), "הממונה הארצי על שירות העבודה הציבורי" (Közérdekü – Munkaszolgálat Országos Felügyelője), שהיה גם הוא קולונל בצבא ההונגרי המלכותי.¹¹ נייר הכיר יפה את מערך הגיוס של הפלוגות היהודיות, לרבות מקומות הצבתן בתוך הונגריה ומחוצה לה. ברוח ההוראה שנתקבלה מברלין ביקש נייר מידידו-עמיתו ההונגרי "להשאיל" למאמץ המלחמתי הגרמני את כוח האדם המבוקש.

הורני דיווח לשר ההגנה שהיה ממונה עליו, וזה העלה את הנושא לדין שני בממשלה. בתוך כך קיבל מידע על התנאים ששררו בבור וזה נעשה נחוש יותר ויותר. המידע שקיבל היה דוח של קציני צבא הונגרים ששהו בשבוע האחרון של מאי 1943 בעירת הכורים.¹² בד בבד נוכח נאדיבצוני-נאדי לדעת זה כמה חודשים, כי מדינות הציר אמורות להפסיד את המלחמה, ומשום כך לא היה מעוניין כלל לסכן חיי אדם למען העניין הגרמני.

למן ראשית ימיו כקצין בצבא האוסטרו-הונגרי הוכר נאדיבצוני-נאדי כמפקד הרגיש במיוחד לחיי פקודיו. עם התמנותו לשר (ב-24 בספטמבר 1942) הורה לאלתר לשנות את היחס האכזרי שנהגו ביחידות הצבא ההונגרי כלפי אנשי פלוגות העבודה היהודיות, ומינה שני גנרלים לפקח על ביצוע קפדני של פקודותיו. האחד פעל באזורי הכיבוש המזרחיים באוקראינה וברוסיה והשני ברחבי הונגריה. השר ושני הגנרלים כשלו במשימתם, שכן הקצונה שטיפלה בפלוגות אלו הצליחה לחמוק ממילוי ההוראות כלשונן, והם זכו לגיבוי המלא של הרמטכ"ל, הגנרל פרנץ סומבטהלי (Ferenc Szombathelyi),¹³ שהתערבותו הבלתי פוסקת בעניינים מדיניים גרמה למתח ביחסיו עם השר. אמנם נאדיבצוני-נאדי התמיד בסירובו למכור את היהודים לגרמנים, אבל מאחורי גבו פעלו סומבטהלי ועמו כמה קצינים בכירים שעודדו את הגרמנים ואף ניסו להשפיע על הממשלה לשנות את החלטות הקודמות.

⁹ Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System 1939-1945* (Boulder: East European Quarterly, 1977), p. 51

¹⁰ Elek Karsai, ed., *Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...* (Budapest: MIOK, 1962), vol. 1, p. 279

¹¹ שם, כרך 2, עמ' 203.

¹² שם, כרך 1, עמ' 279. קרשאי מביא את זיכרונותיו של שר ההגנה משנת 1957.

¹³ Ferenc Szombathelyi, *Visszaemlékezesei(m)* (Washington: Occidental Press, 1980); סומבטהלי היה הרמטכ"ל של צבא הונגריה בשנים 1942-1944. בזיכרונות שכתב ביוני 1945, ימים ספורים קודם שנעצר בידי הצבא האמריקני, הקדיש פרק שלם ל"שאלה היהודית" (עמ' 33-35). את פרשת בור לא הזכיר שם כלל. תחת זאת הציג את עצמו כמי שהציל אזרחים ומגויסים לפלוגות העבודה היהודיות, אבל "השאלה היהודית... אפילו שוד היהודים היה למעלה טובה... ההוראות [לטפל בתלונות היהודים] נחשבו להטרדה". הרמטכ"ל לשעבר כלל לא העלה בדעתו כי כמפקד היה חייב לוודא ביצוע קפדני של פקודותיו גם בשעה שנגעו ליהודים.

ביוני 1943 נערך עימות קשה בין ראש הממשלה קאלאי - שנעזר לצורך זה בשר המסחר והתעשייה, גיזא בורנמאיסה (Géza Bornemisza) - לבין שר ההגנה, בניסיון לאלצו לשנות את דעתו ולהסכים לשיגור 2,000 יהודים למכרות. נאדיבצוני-נאדי נותר נחוש בדעתו וכעבור כמה ימים, ב-12 ביוני 1943, הגיש את התפטרותו.

בברלין התקבלה התפטרותו של השר הידוע כ"אוהד יהודים" בתחושת הקלה.¹⁴ פחות משבועיים אחר ההתפטרות יכול היה הציר יגוב לדווח לממונים עליו כי סוף-סוף קיבל את הסכמת ההונגרים, ו-6,000 יהודים-הונגרים המאורגנים במסגרת פלוגות העבודה אכן ישולחו לבור.¹⁵ הצד ההונגרי תבע ואף קיבל את הסכמת הגרמנים כי הפלוגות ה"מושאלות" יישארו תחת פיקוד הונגרי. סומבטהלי, הורני וקצינים בכירים אחרים ראו בטיטת החוזה בין גרמניה להונגריה הישג חשוב; לדעתם הוא אפשר את פיתוח התעשייה ההונגרית, מפני שחלק מתוצרת מפעל בור הובטח לה. ברם, נוכח הכמות הזניחה של הנחושת שאכן הובטחה נראה נימוק זה מגוחך. זאת ועוד: זה כמה שנים סייעה התעשייה ההונגרית, לפחות ב-90% מתפוקתה, למאמץ המלחמה הנאצי, ויש להניח שרצונם של ההונגרים לשאת חן בעיני הגרמנים נבע מהתקווה כי בסופו של דבר יזכו לגמול נכבד תמורת היהודים "שלהם".

ב-2 ביולי 1943 נחתם הסכם בין הממשלה ההונגרית המלכותית לבין ארגון טוט.¹⁶ עיון בהסכם מגלה כמה פרטים תמוהים. בניגוד למצב שהיה עד אז, לפיו נהגו יחידות צבא הונגריות "להשאל" עובדים יהודים לתקופות קצרות על-פי הסכמים בדרגים נמוכים, הרי שעתה מכרה ממשלת הונגריה אלפים מאזרחי המדינה לחברה זרה, כאשר הקצינים והחיילים ההונגרים הפכו למעין קבלני משנה של אותה חברה, וסמכויותיהם הוגבלו לתחום אכיפת המשמעת הצבאית. היהודים נמכרו תמורת הבטחה, ולא היו כלל ביטחונות לקיומה ולביצועה. בעניין אספקת הסחורה אין ולו אזכור אחד בנוגע לשאלה מה יקרה אם יתעכב ההסכם או יופר (כפי שאכן אירע לבסוף).¹⁷

בסופו של דבר התאפשר להונגרים לרכוש רק כמות זעירה של תרכיז נחושת, שנכח נתוני התפוקה נראית זניחה. בשעה שההונגרים מיהרו למכור את "סחורתם", שמרו הגרמנים על זכותם לקבוע לאחר מכן את מחיר התרכיז. הסעיף החמישי - בדבר הכוחות הנוספים - הוא

¹⁴ ידוע היה, גם לגרמנים, שנאדיבצוני-נאדי היה יושב-ראש של חברת מניות בבעלות יהודית לפני מינויו לשר. לאחר שהתפטר מכהונתו כשר מסר את תפקידו לאחיו, שהיה גם הוא גנרל בדימוס. על רקע זה ובגלל דרישתו העיקשת לתת יחס הוגן למגויסים היהודים לפלוגות העבודה, היה נתון במשך כל חודשי כהונתו להתקפות ארסיות מצד חברי הימין הקיצוני של הפרלמנט ההונגרי. הוא הוכר בתור חסיד אומות העולם. Vilmos Nagybaczoni-Nagy, Végzetes esztendő (Budapest: Europa, 1986)

¹⁵ Braham, The Destruction, vol. 1, p. 102, doc. 56, II/K213655

¹⁶ שם, כרך 1, עמ' 110, תעודה מס' 62, II/K213652-654.

¹⁷ תמורת שיגור כוח אדם יהודי-הונגרי נוסף הבטיחו הגרמנים לספק חמישה טונות כרום בכל חודש. ההבטחה הזאת לא קוימה. חוקר השואה ההונגרי סבולץ' סיטה סבור שגם מתרכיז הנחושת שהובטח קודם סופקו כמויות קטנות מאוד.

Szabolcs Szita, "A munkaszolgálat Magyarországon a német megszállásig," Politika (1988), p. 73

משמעותי. סגן מרשל הוסקיצאי-רידיגר (Imre Ruszkiczay-Rüdiger) היה עתה להוט למלא את התחייבותיו של הצד ההונגרי.

לבקשת הגרמנים הוכנה פקודת מבצע מפורטת על שיגור 14 פלוגות יהודיות בנות 240 איש כל אחת ופלוגה נוספת של נוצרים, "עדי ה'", שסירבו עקרונית לשאת נשק. סך הכול 3,600 עובדי כפייה. הפקודה נחתמה בידי סגן השר ב- 6 ביולי 1943,¹⁸ וכמפקד כוח המשימה המיוחד מונה סא"ל אנדראש בלוג (András Balog). הכוח אמור היה להיות מורכב מכמה יחידות של מפקדת הגדוד ה-V "לשירות העבודה הציבורי".¹⁹

עוד נאמר בפקודה כי יש לתת חופשה למגויסים כדי לאפשר להם להשלים את ציודם הקיצי והחורפי. הקצינים ההונגרים ובעלי הדרגות האחרים שהיו אמורים לשרת ב"מסגרת",²⁰ נצטוו לשאת עמם כמות גדולה של תחמושת. מפרטי הפקודה ניתן להסיק שבמפקדת הגדוד שירתו 30 איש ובפלוגות 3,000 איש. הפקודה הייתה כה מפורטת, עד שכללה פרטים כגון 50 גלילים של חוט תפירה חום, 30 גלילים של חוט תפירה לבן ו- 500 כפתורי מכנסיים.

עותק של הפקודה נשלח לקצין הקישור של טוט, וילמוש²¹ נייר. המגויסים אכן קיבלו חופשה קצרה - כדי להשלים ציוד ולהיפרד מבני משפחותיהם. חמש הפלוגות הראשונות רוכזו בהודמזהואשארלהי (Hódmezővásárhely)²² יומיים לפני התאריך הנקוב בפקודת המבצע. נייר היה נוכח בפרדה, ואף נאם באוזני הנאספים וניסה לעודדם. אין מידע מדויק אם נערך טקס דומה בהשתתפות הפלוגות שרוכזו בסנטקיראליסאבאדיא (Szentkirályszabadja).²³ ידוע שהקבוצה האחרונה נפרדה מאהוביה בשדה התעופה של סומבור (Sombor),²⁴ אך רק מעטים מהם שיערו כי תהיה זו פרדה לעולמים.

¹⁸ Karsai, Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön, vol. II, pp. 370-378. חתימתו של סגן שר ובעל דרגת סגן מרשל על פקודת המבצע היא חסרת תקדים ומעוררת תמיהה. האומנם ייחס הפיקוד ההונגרי הבכיר חשיבות כה רבה רק להקצאת הפלוגות לסרביה הכבושה, או לחלופין האם רצו הקצינים הבכירים להוכיח בדרך זו את נאמנותם לבעלי בריתם הגרמנים?

¹⁹ בשנים 1941-1944 הייתה הונגריה מחולקת לעשרה מחוזות צבאיים. בכל אחד מן המחוזות האלה הוקמה - עוד ב-1939, - עת החל בגיוסים לפלוגות העבודה השונות - מיפקדת גדוד בסדר הכוחות (בהונגרית: zászlóaljparancsnokság). מפקדות אלו קיבלו את הספרה הרומית שהייתה זהה למספר המחוז בסדר הכוחות ההונגרי. הפלוגות האורגניות שהיו כפופות למפקדות אלו קיבלו ספרה ערבית נוסף על מספר המפקדה. כעבור זמן מה, כנראה מתחילת 1941, גדל במהירות מספר הפלוגות; מפקדה מחוזית פיקדה על פלוגות רבות. שתי הספרות הערביות הראשונות מן הצד השמאלי של הלונסן ציינו את הכפיפות המחוזית המקורית. בהמשך השתתפותה של הונגריה במלחמה גייסו מאות רבות של פלוגות וכללי הכיני המקוריים לא נשמרו. היו פלוגות שפורקו בידי הפיקוד ההונגרי שלהן דווקא, והן שוקמו עם המספר הקודם בסדר הכוחות. עיון במספרי הפלוגות ש"ירדו" לסרביה מגלה כי לפחות ארבע מהן השתייכו למחוז ה-V. בספרה הרומית XII כונתה המפקדה שהוקמה בבור. הפלוגות המיוחדות צוינו בשלוש ספרות ערביות מעל 400.

²⁰ Karsai, Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön, I, Appendix 5 (בהונגרית: keret) הייתה כינוי לקצינים ובעלי דרגה אחרים הונגרים מבטן ומלידה, שצורפו אל פלוגות העבודה היהודיות והאחרות בתפקיד פיקודי.

²¹ השם וילמוש (Vilmos) הוא הגרסה ההונגרית של Wilhelm - שמו הפרטי של נייר.
²² הודמזהואשארלהי היא עיירה בדרום-מזרח הונגריה, מקום מושבה של מפקדת הגדוד ה-V של "שירות העבודה הציבורי".

²³ סנטקיראליסאבאדיא הוא בסיס צבאי גדול בדרום מערב הונגריה.

²⁴ סומבור היא עיר במחוז ויודינה (Vojvodina, בהונגרית: Vajdaság) המערבי, 22 ק"מ דרומית לגבול ההונגרי כיום.

שלוש הקבוצות הגיעו ברכבת לנמל אפטיין (Apatin)²⁵ שעל גדת נהר הדנובה. מכאן הפליגו בספינה עד לפרהובו (Prahovo). לא היה מקום לכל המגויסים, לכן חוברה לאנייה ספינה נגרת. כבר על סיפון כלי השיט פתח הסגל ההונגרי הצבאי בסדרה של עינויים.

מפרהובו הוסעו הפלוגות ברכבת דרך נגוטין (Negotin)²⁶, ואילו מן התחנה הבאה, מזיצ'אר (Zaječar)²⁷ לעיירה בור, עשו את הדרך ברכבת הרים שנעה על פסים צרים. כשהגיעו המגויסים לבור זירזו הקצינים והחיילים של הסגל ההונגרי את הפריקה באמצעות שימוש באלות, ומאז השתמשו בהן יום-יום. משאיות מטעם ארגון טוט חיכו בתחנת הרכבת והסיעו את היהודים למחנה "מינכן".²⁸

במרחב הסמוך לבור, ברדיוס של 50 ק"מ בקירוב, הוקמו עם הזמן מחנות משנה שנשאו שמות של ערים ומחוזות בגרמניה או באוסטריה, בדרך כלל על-פי מוצאו או טעמו האישי של מנהל העבודה הראשי מטעם טוט. המחנה המרכזי והגדול ביותר היה בבור וכינויו היה "ברלין". גם מפקדת הגדוד ההונגרי שכנה בו. שאר המחנות כונו: "אינסברוק" (Innsbruck), שלא ידוע בבירור היכן מוקם; "ברגנץ" (Bregenz), ששכן כ- 30 ק"מ מערבית לבור; "גראץ" (Graz), שלא ידוע בבירור היכן מוקם; "היידנאו" (Heidenau), ששכן כ- 50 ק"מ צפונית-מערבית לבור; "ווסטפאלן" (Westfalen) – כ- 45 ק"מ צפונית-מערבית לבור; "מינכן" – כ- 9 ק"מ צפונית-מערבית לבור; "פורארלברג" (Vorarlberg) – כ- 11 ק"מ צפונית-מערבית לבור, ו"רהון" (Rhön) – שלא ידוע בבירור היכן מוקם.

היהודים-ההונגרים שזה עתה הגיעו חולקו במחנה מינכן לארבע קבוצות עבודה. הראשונה הייתה מורכבת מן החלשים פיזית, וכנראה משום כך עסקו אנשיה בעבודות קלות כגון ניקוי הסביבה והכנת עצי הסקה לחורף בעבור משרדי ארגון טוט ומגורי הפקידות הטכנית בברסטובצ'קה בניה (Brestovačka-Banja), מקום מרפא מבוקש ששכן כשמונה קילומטרים מערבית לבור. בעמק פורה, על גדותיו של נחל ובצל עצים עבותים, אפילו עבודות שירות נחותות אלה נראו - בהשוואה לאלה שהיו בשאר מקומות העבודה - נוחות יחסית. מדי פעם היה אפשר לקבל שאריות מזון של צוותי טוט מפועלות הניקיון השווביות. יודעי השפה הסרבית-קרואטית יכלו לשוחח עם מגויסי הכפייה הסרבים, לקבל מהם מידע, ולעתים אף לשמוע מהם דברי עידוד בדבר עריקה.

קבוצת עבודה שנייה הוצעדה כל בוקר אל "הקילומטר הרביעי" מבור. כאן היו נגרות ומחסנים, והעובדים היו צריכים לפרוק מטענים, לאחסן חומרי בנייה, להכין חוטי תיל ולנסר

²⁵ אפטיין שוכן 16 ק"מ דרומית-מערבית לסומבור, על הגדה השמאלית של הדנובה.

²⁶ נגוטין נמצא כ- 10 ק"מ דרומית לפרהובו.

²⁷ זיצ'אר שוכן כ- 100 ק"מ דרומית לנגוטין.

²⁸ המקור העיקרי והמפורט ביותר של פרשת בור הוא: György Nagy, A 108/84-es borí munkaszolgálatos század története (ms., Subotica, n.d.) כתב היד נמצא ברשות המחבר. כמו כן מצויים תיאורים בעדויות האלה: עדות אהרון שטראוס, איו"ש, 03/805; עדות משה גליק, שם, 03/1061; עדות יהושע אמסל, שם, 03/5360; עדות ליאופולד קליין, שם, 03/5585; עדות שמואל הרשקוביץ, שם, 03/5687; עדות ד"ר זולטאן שטראוס, שם, 03/6799.

עצים. היהודים שובצו כעוזריהם של בנאים וטפסנים סרבים שבנו מלבנים אדומות מבנים לצורכי ארגון טוט. באמצעות הסרבים ניתנה האפשרות לקנות את שני העיתונים שהתפרסמו בבלגרד הכבושה: ה-*Novo Vreme* של ממשלת מילאן נדיץ' (Milan Nedić)²⁹ וה-*Donauzeitung*, שנכתב בגרמנית.

שתי קבוצות העבודה הנוספות לא היו בנות מזל כקודמותיהן. אנשיהן בנו את מסילת הברזל שעתידה הייתה לעבור ליד פסגת צרני ורך (Crni Vrh),³⁰ השוכנת בקרבת מחנה ברגנץ. קודם היה צריך לחצוב בסלעים, לנתצם לאבנים, לאחר מכן לשנע אותן בקרוניות ולרוקן אותן מפיוגמי עץ גבוהים ולא יציבים. ליהודים נודע שלפניהם ביצעו את העבודה הזאת שבויי מלחמה יוונים. המטרה הייתה למלא את הגיא באבנים. רוב העובדים מעולם לא עסקו בעבודות פיזיות ועד מהרה נפגעו רבים מהם ונפצעו.

זכורות לשמצה שלוש חברות בנייה שהעסיקו את מגויסי הפלוגות: Säger und Werner - Rella – Baugesellschaft - Siemens-Bauunion.³¹ בדרכם לעבודה ובחזרה ממנה ליוו את שתי הקבוצות הללו אנשיי"מסגרת" לא חמושים, אך בעקבות התקפת איכרים סרבים חמושים צוידו המלווים בנשק. שעה שהיהודים התענו בעבודות השונות, נחו המלווים בצל, שתו או גנבו פרות מגני האיכרים, ולאחר מכן האשימו בכך את היהודים. לעתים רחוקות יצאו קציני הפלוגות לשטח, הסתתרו מאחורי השיחים, וצפו משם במהלך העבודה במטרה למצוא סיבות להעניש את אנשי הפלוגות.

בכל אחת מפלוגות היהודים היו שני קצינים - המפקד וסגנו - בדרך כלל בדרגת סגן וסגן משנה. מחמת המחסור של הצבא ההונגרי בקצינים מוכשרים, לרוב פיקדו על פלוגות העבודה קציני מילואים. רובם שמחו על מינוים מפני שראו בו דרך נוחה ומהירה להתעשר על חשבון היהודים שנואי נפשם. קצונת פלוגות העבודה חונכה על רוח ה"נצרות" האנטי-קומוניסטית למן שנת 1919, לאחר הפלת השלטון הקומוניסטי-"יהודי" קצר הימים בידי יוזמי "המהפכה שכנגד". קצינים אלה ראו בכל היהודים קומוניסטים וקפיטליסטים בעת ובעונה אחת, גוזלי לחמם של המוני העם, וניהלו נגדם את הגרסה הצבאית של "מלחמת המעמדות של הכסילים". גם בעלי דרגות אחרים לקחו בה חלק פעיל - בעידוד מלמעלה - בניהולו הישיר של רס"ר הפלוגה, שהיה איש קבע. נוסף על כך חשו הקצינים ופיקודיהם ההונגרים רגשי נחיתות מול היהודים, שרובם היו משכילים ובאו ממעמד חברתי גבוה יותר.

גישה זו הובילה חיש מהר להפעלת אמצעים פיזיים נגד היהודים, על-פי-רוב בלא סיבה. מי שאופן גילוחו לא מצא חן בעיני הבודק; מי שרמת הניקיון האישי שלו לא הייתה מספקת; מי

²⁹ ראש ממשלת סרביה הכבושה בחסדי הגרמנים. על יחסו ליהודים ראה מנחם שלח (עורך), *תולדות השואה* – יוגוסלביה, יד ושם, ירושלים 1990, עמ' 51.

³⁰ צרני ורך נמצאת בגובה 1,027 מטר מעל פני הים, 25 ק"מ מערבית לבור. ליהודים נודע כי המסילה אמורה הייתה להגיע עד פוזרובץ (Pozerovac), השוכנת כ-125 ק"מ צפונית-מערבית לבור.

³¹ מידע זה מצוי במכתבו של מר גיורגי נאדי (György Nagy) אל מר קריאל גרדוש (Kariel Gardos) מיום 9 ביולי 1969. אני מודה למר גרדוש, שהעמיד לרשותי את המכתב.

שפנכתו לא הבריקה; מי שלא חזר על הפקודה שקיבל מילה במילה (היו בין המגויסים יוצאי קרפטרוס שלא שלטו בשפה ההונגרית); מי שבעת מתן הפקודה היה מרוחק מהפקוד יותר או פחות משלושה מטרים, ומי שלא הצדיע (החוק קבע שיש להצדיע לכל טוראי מאנשי הסגל!) – כל "עברייני" כזה נענש באמצעות קשירה: ידיו נקשרו מאחורי גבו ובאמצעות חבל הוא הועלה על קרש מאוזן ומוגבה כך שרגליו היו 20-30 סנטימטר מעל הקרקע. העונש נמשך שעתיים. גם החזקים שבין ה"פושעים" התעלפו מן העינוי הזה כעבור רבע שעה. אז היו מורידים אותם, שופכים עליהם כמה דליי מים, ואיש הסגל שהיה נוכח בעת ביצוע העונש היה מעלה אותם שנית. כל "לוחמי" הסגל ההונגרי צוידו באלות, בהוראת סא"ל בלוג, והשימוש בהן היה שכיח ביותר.

נוסף על אמצעי ההשפלה האלה חויבו היהודים לפנות אל חברי הסגל, אפילו אל טוראי מחיילי ה"מסגרת", במילים: "אדוני המדריך, אני מודיע בהכנעה...".³² "האדונים המדריכים" לא ששו לשרת רחוק מן המולדת ומן המשפחה. קציניהם רמזו להם כי זה "בגלל היהודים המסריחים האלה", וכי "שעה שלא יישאר איש מן היהודים, נוכל לשוב הביתה". שיטת ה"הסברה" הזאת הייתה נהוגה בחזית המזרחית למן שנת 1941,³³ וההתעללות באסירים היהודים סיפקה לחיילים פורקן כלשהו.

עובד כפייה שנזקק לעשות את צרכיו באמצע הלילה, היה חייב לבקש בקול רם את הסכמתם של שני השומרים ההונגרים, פן יחשבוהו לפרטיזן מסתנן ויתעמרו בו שעה ארוכה לפני שירשו לו לצאת. אבל העובדים היהודים אלתרו "אמצעי הגנה", ובבת אחת ביקשו 20-30 איש רשות לצאת, כך ציננו את יצרם הסדיסטי של השומרים, שביכרו להפגין את כוחם נגד אדם אחד או שניים לכל היותר.

בימי ראשון, כשהשבית ארגון טוט את עובדי הכפייה שלו, הגיעו ההתעללויות ביהודים בתוך המחנה לשיאן. כדי לברוח מן האימה השבועית העדיפו אנשי הפלוגות להתחנן לפני מנהלי העבודה הגרמנים שיואילו בטובם להוליכם למקומות העבודה אפילו ביום המנוחה.

הסגל המושחת שלח ידו גם במנות המזון שסיפק טוט בצורה מסודרת. הסחורה הגנובה נמכרה לאוכלוסייה המקומית, ובכספי התמורה קנו משקאות משכרים ובילו בבתי הזונות של בור. היו הונגרים שתמורת תשלומים מקרובי היהודים, שהם עצמם גבו בזמן שהיו בחופשת מולדת עת הציגו "בון"³⁴ בחתימתו של איש הפלוגה, מכרו ליהודים הרעבים מקצת המזון

³² התרגום לעברית אינו משקף את המשמעות המשפילה של הניב בשפת המקור: "Oktató úr, alázatosan jelentem... כל פנייה אל קצינים ובעלי דרגה אחרים הייתה חייבת להתחיל, כמובן, בציון הדרגה."

³³ Karsai, Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön, vol. 1, p. LXII

³⁴ "בון" (bon) הוא למעשה מעין התחייבות בכתב, כי תמורת לחם או מזון אחר ישלמו קרובי המשפחה של איש פלוגת העבודה למוסר כתב זה סכום כסף, בדרך כלל גדול מאוד. לעתים רחוקות נמצא חייל הונגרי איש "המסגרת" שהיה מוכן להביא חבילות וכסף מקרובי משפחתם של המגויסים ללא תמורה. פרשת משפטו של סמל הרפואה בלאז' ואשאש-צ'ילאג (Balázs Vasas-Csillag) בתחילת 1944 הייתה כרוכה בניסיון כזה. הוא נפל קרבן להלשנה, נגזרו עליו כמה חודשי מאסר, והוא הורד לדרגת טוראי. Karsai, Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön, vol. 2, pp. 405-412.

שנגנב מהם. ראשונים סבלו מן הרעב שומרי המצוות שניסו להתקיים על לחם ומעט ירקות. עמיתיהם בעלי היכולת יכלו לשחד כמה מאנשי ה"מסגרת" כדי שבשבובם מחופשותיהם יביאו מכתבים, כספים ומזון.

חמש הפלוגות האחרונות, ארבע פלוגות יהודיות ופלוגה אחת של "עדי ה'" ידעו כבר על נפילתו של מוסוליני. הידיעה הזאת נמסרה גם לאלה שהגיעו לפנייהם ועודדה במקצת את הרוחות, אך לא לאורך זמן; בנובמבר 1943 פונתה קבוצת העובדים היהודים ממחנה מינכן - למעט קבוצה של כ- 30 בעלי מלאכה מבוקשים, למחנה פורארלברג (Vorarlberg). במקום שהתפנה במינכן הרחיב ארגון טוט את מוסכי המכוניות.

המחנה החדש היה בשולי רמת הומולי (Homoljske Planine)³⁵. היהודים שוכנו שם בשני מבנים דמויי מכלאות צאן. גם כאן חנו לפנייהם שבויי מלחמה יוונים, שהותירו אחריהם פשפשים, יתושים ומזיקים אחרים. למבנים היו חלונות צרים, והקש ששימש מצע לשכיבה היה ישן ורקוב. הסגל, לעומת זאת, שכן בצריפים שוודיים נאים. צריף גדול שימש כחדר האוכל, ופינתו כ"מרפאה". היו שם גם מחסנים, מטבח ומשרד. בין חדר האוכל לבין שתי המכלאות היה מגרש המסדרים; כאן הוקראו הפקודות, כאן נתקיימו הראיונות עם המפקדים וכאן בוצעו העונשים.

יום עבודה רגיל החל השכם בבוקר. ליוצאים חולקה ארוחת בוקר: מעט לחם עם מרגרינה או ריבה ותחליף קפה דליל. מנהלי העבודה הגרמנים פקדו על מסדר הבוקר, ואחריו יצאו הכל למקום העבודה, שהיה במרחק שעת הליכה. אלה שהגיעו אחרונים למסדר אולצו להעמיס את ארגזי חומר הנפץ או את קפיצי המתכת הכבדים. ארוחת צהריים דלה הובאה למקום העבודה. היא כללה מעין מרק גריסים ומחית ירקות, שהוכנה לעתים קרובות מירקות רקובים. ארוחת ערב דומה ניתנה בתום שעת ההליכה חזרה שחתמה יום עבודה בן 13 שעות. בימי ראשון היה המזון מעט טוב יותר: במרק "שחו" כמה תפוחי אדמה ופירורים זעירים של בשר. היהודים היו מודעים לעובדה כי ארגון טוט סיפק, על-פי לוח תזונה שהיה נהוג ברחבי הרייך בעבור עבודה גופנית מאומצת, רכיבי מזון כגון שימורים, סוגים שונים של ירקות, מרגרינה, אטריות מיובשות, ריבה, סוכריות וסיגריות, אבל קצין התחזוקה ההונגרי חמס את רוב המזון לצורכי הסגל. במשך 14 חודשים היה מזון היהודים נטול ויטמינים. העובדים החזקים הפכו לאנשים אדישים, לבושי קרעים, חלשים ומשוללי כוח רצון.

איכרי הסביבה נהגו להתגנב אל קבוצות העבודה והציעו למורעבים מעט פרות, חלב ומעל הכול לחם - תמורת דברי ערך שהוסתרו או פריטי לבוש שונים. המגע אתם היה בעייתי שכן רובם המוחלט של אנשי הפלוגות לא ידעו סרבית-קרואטית, וגם אלה ששלטו בשפה זו

³⁵ הומוליסקה פלנינה היא רמה השוכנת בגובה 800-900 מטר מעל פני הים, בין הנהרות מלאווה (Mlava) ופק (Pek), כ-50 ק"מ צפונית-מערבית לבור.

התקשו לתקשר עם בני המקום שהיו "ולכים" (Vlahi).³⁶ גם במחנות האחרים, שבכל אחד מהם התענו תשע עד עשר מחלקות, שררו תנאים דומים.

מסילת הברזל אמורה הייתה לחצות יערות, הרים וגאיות. לצורך כך הובקעו הרים, מולאו גאיות ובווערו יערות. בעזרת מכונות קידוח קדחו העובדים חורים עמוקים בין קירות הסלעים, שבהם הונח חומר נפץ. את הסלעים המנופצים, שמשקלם הגיע עד ל- 50 ק"ג, הניחו בקרוניות שמלאכת ריקון הייתה כרוכה בסכנת מוות. קבוצות העבודה התארגנו באופן עצמאי, וכל אחת מנתה ארבעה יהודים. לפעמים צורף חמישי, שהיה חלוש. פעמים רבות השלימו הקבוצות הטובות את מכסת העבודה היומית כבר בשעות אחר הצהריים, ואם עלה הרצון לפני איש טוט יכלו אפילו לנוח. יש לזכור כי היהודים שהיו יוצאי המחוזות הצפון-מזרחיים של הונגריה היו עובדי כפייה גם לפני גיוסם הנוכחי;³⁷ הם הפעילו את המכונות וניצלו את מיומנותיהם כדי לעזור ככל שיכלו לעמיתיהם החלשים. יש להדגיש עוד כי יהודים-הונגרים לא עבדו במכרות. העבודה הקשה ביותר הייתה חציבת מנהרה באורך 120 מטר בין ההרים Tilva Mika ו-Tilva Roš, שנעשתה בחושך כמעט מוחלט. קבוצות עבודה שהתמשלו, לדעת המנהלים הגרמנים, הועברו כעונש לחציבת המנהרה.

לאנשי הפלוגות, בתור "שבויי מלחמה", הותר לכתוב גלויות דואר צבאית אחת לחודש. בני משפחותיהם לעומת זאת לא היו מוגבלים, אלא שלעתים קרובות נתגלו בערמות האשפה הן הגלויות התקניות והן המכתבים מהונגריה והם קרועים. להלכה היה אפשר לקבל חבילות בגדים, אך בפועל חמס הסגל פעמים רבות את תכולתן.

בתחילת חורף 1943, לפני הגעת המשלוח השני של היהודים, הגיעו עובדי כפייה חדשים: חיילים איטלקים מן הבלקן שסירבו להישבע אמונים ל"רפובליקה הסוציאליסטית" של מוסוליני. מצבם הפיזי התדרדר מהר יותר מזה של היהודים. החורף אמנם איחר להגיע, אך כשבא הופיע במלוא עוזו: גובה השלג בין ההרים היה מעל 120 ס"מ. הוא חדר בעד החלונות ונערם על השמיכות. רוב היהודים, למעט המגויסים מבין הרי הונגריה הצפון-מזרחית, לא ראו מעולם כמויות כאלה של שלגים. אמנם בימי החורף הקשים פסקו עבודות החוץ, אך ההפסקה הייתה זמנית בלבד, והיהודים נצטוו לנקות את הדרכים, אפילו בעת סערת שלגים. כמו כן היה עליהם לדאוג לספק כמויות אדירות של עצי הסקה למטבח של הסגל. בימים הגשומים הרבים נמשכה העבודה כסדרה למרות התנאים הנוראים. נוכח הסבל והעינויים נשאלת השאלה, מדוע לא ברחו עובדי הכפייה היהודים ולא התקוממו? הרי היו אלה אנשים צעירים וחזקים.

³⁶ הוולכים הם עם בלקני ממוצא לא ברור השוכן ביוגוסלביה, ביוון ובאלבניה. בלשונם נתערבבו יסודות יוונים, לטיניים וסלוביים.

³⁷ הכוונה ליוצאי Podkarpatska Rus (בהונגרית: Kárpátalja), שהיו רובם ככולם יהודים פועלים מאזורי ההרים, רבים מהם דוברי יידיש.

על מרד מאורגן לא היה כלל מקום לדבר, ועוד פחות מזה להרהר, אף כי בפלוגות שירתו כמה קציני מילואים לשעבר של הצבא ההונגרי והיוגוסלוי. לא היה כל ארגון מסודר של העובדים ולא הייתה להם הנהגה. נוסף על כך לא היה מידע בדוק על מיקומם של הפרטיזנים הסרבים. היו רק שמועות כי אי-שם בין ההרים מצויים "אנשים לבושים במדים בריטיים". היו אלה, ככל הנראה, הצ'טניקים - אנשיו של דראז'ה מיכאילוביץ' (Dražica Mihailović),³⁸ שההגנה של הממשלה היוגוסלווית הגולה. כעבור זמן נודע כי במרחב בור פעלו יחידות רוסיות "לבנות", כנראה מעריקי הצבא האדום שהתגייסו לשירות הנאצים, והיו גם משמרות בולגריים.

למרות התנאים המכבידים נעשו כמה ניסיונות בריחה, אם כי לא כולם הוכתרו בהצלחה. מי שנתפס הובא בפני בית דין שדה, ששכן במחנה המפקדה, וקיבל גזר דין מוות. עד לביצוע העונש הוחזקו הנדונים במחסנים תת-קרקעיים, וכ"עונש משנה" נקשרו במשך 12 שעות מדי יום ביומו. ב-13 בספטמבר 1944, ארבעה ימים לפני צאת הקבוצה הראשונה של השבים מבור, הוצאו להורג בירייה ונגאלו מייסוריהם.³⁹

סא"ל בלוג פיקד על הפלוגות במרחב בור עד 19 בדצמבר 1943. שבוע לפני חג המולד הוחלף בידי סא"ל אדה מאראני (Ede Marányi), שנוכח שלטון האימים האכזר שלו נראו חודשי פיקודו של הקודם קלים למדי.

בימים אפלים אלה שאבו היהודים עידוד כלשהו מן הגיליונות המוברחים של ה-*Donauzeitung*, שידיעותיו תורגמו ועברו מפה לאוזן. יומון הכובשים הגרמנים הרבה לדבר על "קיצור מתוכנן של החזית" (המזרחית), שבה רבו גם "הנסיגות הגמישות". בשבוע הרביעי של מרס 1944 הודיע עיתון זה כי בהסכמת הממשלה ההונגרית הגיעו כוחות צבא גרמניים להונגריה.⁴⁰

לאחר שכבשו הגרמנים את הונגריה הוקמה ממשלה חדשה, וזו חרפה את מדיניותה נגד היהודים. פחות משלושה שבועות לאחר הקמתה החלו ההכנות, שהיו בינתיים חשאיות, לסימון היהודים ולריכוזם בגטאות, כצעד לקראת גירושם מהונגריה. לפי שעה אין הוכחות מתועדות, אולם מתקבל על הדעת כי בחוגי "המפקח הארצי על שירות העבודה" ידעו מה צפוי לכלל יהודי הונגריה, וביקשו להספיק לנצל את אלפי הגברים היהודים שטרם גויסו לצורכי הצבא ההונגרי. ממפקדות המחוזות הצבאיים הוצאו ונשלחו אז עשרות אלפי צווי גיוס ל-30 שנתונים של חייבי גיוס ויוצאי צבא יהודים בני 18-48, וביניהם כאלה שכבר הספיקו

³⁸ על יחסם של הצ'טניקים (בסרבית-קרואטית: Četnici) ראה שלח, **תולדות השואה – יוגוסלביה**, עמ' 130, הערות 2 ו-3.

³⁹ מכתבו של מר יהודה דויטש מ-23 במאי 1997; מכתבו של מר קריאל גרדוש מ-15 ביוני 1997 למחבר.

⁴⁰ *Donauzeitung*, 23 במרץ 1944 - עיתון נאצי שהופיע בבלגרד הכבושה.

לטעום את השירות הזה לא רק בתוך גבולות המדינה, אלא גם בחזית המזרחית.⁴¹ על הצווים צוין כי יש למסרם אפילו אם הנמען כבר שוהה בתוך הגטאות השונים שהוקמו בינתיים. פירוש הדבר היה כי רבבות יהודים חמקו, לפי שעה, מסכנת הגירושים באמצעות ההוראה של גורמי הצבא דווקא!⁴²

הגרמנים מצדם, ביקשו תוספת כוח אדם לבור והסתמכו על הסעיף החמישי של ההסכם בין סגן שר ההגנה לבין נציג ארגון טוט. הפעם נענתה בקשתם מהר. מן המגויסים החדשים אורגנו 15 פלוגות (כ- 3,250 יהודים), ועד מהרה נודע יעדן.⁴³ שמועות מעוררות חלחלה נפוצו זה כמה חדשים על-אודות מכרות הנחושת בבור. את היחידות שאורגנו בדק קצין גרמני דובר הונגרית (לא ברור אם היה זה ההאופטפרונטפירר נייר), ומי שנמצא בלתי כשיר הוצא מן הפלוגות לפני התארגנותן הסופית. בשוק עבדים זה נשמעו קצינים הונגרים משכנעים את הגרמנים כי לפנייהם סחורה טובה וצעירה וכי האנשים מתאימים לעבודה הקשה הצפויה להם, למרות שהם יהודים. עובדה מעניינת וראויה לציון היא שב- 7 ביוני 1944, ימים ספורים לפני יציאת ה"תגבורת" לבור, ניתנה הוראה סודית של משרד ההגנה הלאומי ההונגרי המלכותי, שהגדיר את מעמד היהודים ששירתו בפלוגות העבודה, הן בהונגריה והן מחוצה לה, כ"שבויי מלחמה". הוראה זו מתמיהה משתי בחינות: ראשית, לא ידוע על מדינה אחרת שהכריזה על אלפים מאזרחיה כעל "שבויי מלחמה"; שנית, ההסכמים הבין-לאומיים שהגדירו את מעמד שבויי המלחמה ושהונגריה הייתה חתומה עליהם, קבעו בבירור את זכויותיהם, אך היחס אל היהודים (ואל בני מיעוטים אחרים) שגויסו לפלוגות היה שונה לחלוטין מזה שנקבע בהסכמים.⁴⁴

בתום ההתארגנות, בשבוע השני של יוני 1944, שוגרו הפלוגות ברכבת לבור. המסע היה ממושך, מסילות ברזל רבות היו נתונות לאיום מתמיד של הפרטיזנים, וכנראה בשל כך הגיעו הפלוגות ומלוויהן ההונגרים לבור מן הדרום דרך ניש (Niš),⁴⁵ במסע שנמשך כשישה ימים. לפני היציאה מהונגריה אולצו היהודים למסור את כל כספם ואת דברי הערך שלהם לידי אנשי "המסגרת". קציניה וחייליה נעלמו לאחר ההגעה לבור; כנראה שבו להונגריה. הפיקוח עבר

⁴¹ אחד מן היהודים ששירתו גם בחזית המזרחית ושולחו בתום כמה חודשים לבור הוא אשטון גיורג'י. ראה: István György, Fegyvertelenül a tűzvonalban (Budapest: Cserépfalvi, 1945); idem, Halálraitáltak (Budapest: Kossuth, 1957). שני הספרים נחשבים מקור מידע על קורותיהם של מגויסי אביב 1944 לבור.

⁴² כיום מבקשים היסטוריונים לאומנים, ובראשם הד"ר טמאש שטרק (Tamás Stark), להציג את הוצאת צווי הגיוס בתור "הוכחה" שמטה הצבא ההונגרי המלכותי ביקש בדרך הזאת "להציל יהודים...", Tamás Stark, "Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után (1939-1945) (Budapest: MTA, 1989) Braham, The Destruction, vol. 1, על הוצאת צווי הגיוס ראה, pp. 274-275.

⁴³ זהותן של הפלוגות אינה ברורה.
⁴⁴ Braham, The Destruction, vol. 1, p. 276. קיימת סברה כי ההוראה נועדה להגנתם של אנשי פלוגות העבודה היהודים דווקא מפני הגרמנים ונושאי כליהם ההונגרים. ההיסטוריונים הלאומנים מדגישים, כמובן, את הפירוש הזה של ההוראה.

⁴⁵ ניש נמצאת כ- 200 ק"מ דרומית-מזרחית לבלגרד, כ- 90 ק"מ דרומית לבור.

יש להצמיד מגן דוד צהוב בגודל 30 ס"מ על החזה ועל הגב. בשום מקום אחר שבו הועסקו עובדי כפייה יהודים לא ניתנה הוראה כזאת. ייתכן שהמפקד רצה לשאת חן בעיני הקצינים הגרמנים. כל יהודי קיבל גם מספר אישי שהיה רשום על כובעו, ועל-פיו פנו אליו אנשי הסגל ההונגרי.

היהודים חולקו לשמונה עד עשר קבוצות עבודה. הקבוצות הועסקו בכריתת עצים, בעקירת גושי אדמה ובהובלתם במריצות ובקרוניות, בטפסנות ובבנייה. הן יצאו לעבודה בשעה 06:30 והתחילו לעבוד כעבור חצי שעה. מ- 12:00 עד 13:00 הייתה הפסקת צהריים. בחודשים יולי-אוגוסט הייתה עוד "הפסקה" בלתי מתוכננת וכמעט קבועה: בשעה 09:00 נשמע רעם הולך וקרר, וזמן קצר לאחר מכן החלה האדמה רועדת. מפציצים בריטיים ואמריקניים טסו אל יעדי הפצצה ברומניה ובהונגריה ומילאו את לב העובדים תקווה. העבודה הסתיימה בשעה 18:00 ואז החלה החזרה למחנות. "ארוחת הערב" חולקה תוך התעללויות שונות מצד הסגל ההונגרי. בשעה 21:00 כבו האורות, ומשעה זו פעל תורן יהודי ש"שמר" על המחנה לצד חיילים מזוינים, שעה שהוא "חמוש" באת חפירה. המשמרת הראשונה נמשכה עד 24:00, השנייה הסתיימה בשעה 05:00 ואנשיה היו אחראים להעיר את היהודים.⁵⁰

מנהלי העבודה מטעם טוט היו אנשי מלאכה מקצועיים: בנאים, טפסנים, נגרים, מסגרים ושוליות. רובם היו בני המיעוט הגרמני ביוגוסלוויה, ומקצתם באו מאזורים בהונגריה המערבית שצורפו בתום מלחמת העולם הראשונה לאוסטריה. רבים מהם דיברו הונגרית ולבשו מדים שחורים שעל שרוולם היה סרט מקושט בצלב קרס. אומנם אלו היו מבוגרים, ומעט הצעירים שצורפו אליהם האיצו ביהודים ככל יכולתם לסיים את עבודתם, שכן פחדו שאם המכסה שקבע האוברארביטספירר לא תושג יועברו מן העורף הבטוח יחסית היישר אל החזית.

כללית ניתן לציין כי ארגון טוט תבע עבודה מסורה, אך בניגוד למפקדים ההונגרים לא עינו אנשיו את היהודים. ככל שחלפו השבועות כך קטנה ערנותם של מנהלי העבודה הגרמנים. אחדים מהם הסכימו שראש קבוצת העבודה היהודי - בדרך כלל מומר בעל סרט שרוול לבן - ינהל את יום העבודה. במקרים מעטים נמצאו בין אנשי טוט גם מי שלחשו באוזני עובדיהם כי היו חברי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, אך אלה היו חריגים. בתוך המחנות לא קיימו אנשי הארגון כל מגע עם היהודים וחזו מן הצד בהתעללויות של ההונגרים ביהודים.

בהקשר זה נחרת מקרה חריג עמוק בזיכרונו של אחד הניצולים:

שם, 03/9712; עדות לאסלו בלייר, שם, 0.15/1490; עדות ד"ר מיקשה שוורץ, שם, 0.15/2621; עדות אברהם שביט, ארכיון מורשת, A.213.

⁵⁰ הכרוניקה של טימישוארה, עמ' 31. את החוברת הזאת, ששפתה הונגרית, כתב כנראה בנובמבר 1944, שבועות ספורים לאחר האירועים, אלמוני מאנשי פלוגות העבודה של היהודים ההונגרים שחולצו בעזרת הפרטיזנים היוגוסלויים. נראה שזהו התיאור המודפס הראשון שעוסק בזוועותיהם של מחנות בור ובמה שאירע אחריהן. ניצולי הפלוגות מצאו מקלט זמני בעיר הטרנסילבנית טימישוארה (Timișoara; Temesvár).

מנהל עבודה גרמני בדרגת קצין, חבר המפלגה הנאצית, שראה את התעלות החיילים ההונגרים, פחד שהמעשים הסאדיסטיים האלה יגרמו לכך שבנית מסילת ברזל לא תתקדם בקצב שהממונים הכתיבו לו, נקט צעד לא בגלל מחשבה אנושית, [הוא] שלף את אקדחו, ניגש לקצין ההונגרי, כיוון את האקדח לחזהו וציווה להפסיק צורת הענישה הזאת... החיילים ההונגרים הגבורים, שהיו כעשרה מול היחיד, התקפלו בבהלה וללא ציוץ מילאו אחר פקודתו של הקצין הגרמני.⁵¹

בין באי המחזור השני היו יהודים מומרים רבים. במחנות הם רוכזו בדרך כלל בצריף נפרד, ועל קירות המבנה הזה נתלה אפילו צלב! כל עובדי הפנים של המחנות, כלומר הטבחים, הסנדלרים, החייטים, אנשי התחזוקה וגם כמה פקידים, היו בעלי סרט שרוול לבן. סא"ל מאראני ידע כי כך הוא זורע סיבות למכביר למריבה בין ה"צהובים" ל"לבנים". בין ה"לבנים" האלה הגיע למחנה היידנאו המומר מיקלוש רדנוטי (Miklós Radnóti), אחד מגדולי המשוררים ההונגרים בשנות השלושים של המאה.⁵²

מקום מושבו של מאראני היה במחנה ברלין, המחנה הראשי שממנו הגיעה האספקה מדי יום ביומו על משאית מלווה ביהודי, איש המחזור הראשון. בעת הפריקה מסר המלווה את מעט הידיעות ה"חיוביות" שהסתובבו בבור על התקדמותם של צבאות בעלות הברית בכל החזיתות, ו"ניחם" את אלה שזה עתה הגיעו בספרו כי במחנה הראשי מצויות שתי פלוגות של יהודים ויש ימים שכ-200 מהם נענשים בקשירה, רובם על עוונות מדומים. הרופאים היהודים ניסו להקל, אך יכולתם הייתה מועטה. ואמנם מלבד הרופאים הכוונים היו חייבים גם הרופאים לצאת לעבודות השונות. כשגדל מספר החולים במחנות, ניתנה הוראה של המפקדה ההונגרית: יהודים שחום גופם לא עלה על 40 מעלות יישארו ל"עבודות קלות" במחנות; רק מי שחמומו עולה על 40 מעלות יקבל רשות להישאר במיטתו.⁵³

גורלם של בני המשפחות שנותרו מאחור הדאיג מאוד את כלל מגויסי בור. על תחילתו של גל הגירוש ידעו כולם, אך מה שלא היה ידוע הוא גורלם של המגורשים. כאמור היה אפשר לשלוח גלויות דואר צבאית אחת לחודש, אבל מיד התעוררה השאלה לאן לכתוב. מבודפשט, שממנה עדיין לא גורשו היהודים, הגיעו לעתים מכתבים. קצין "מסגרת" בדרגת דגלן שעבד במשך לילות רצופים בצנזורה, זימן אליו את אותם אנשי הפלוגות שהיו נמעני מכתבים "לא חוקיים", שקרוביהם לא השיבו על הטופס הרשמי. אחר מסר להם את המכתבים לקריאה בחשאי וביקש מהם להשמידם בתום הקריאה.

⁵¹ יהודה דויטש, "למען המולדת" (כתב-יד), עמ' 26. אני מודה למר דויטש שהעמיד לרשותי את כתב-היד.
⁵² מיקלוש רדנוטי כבר היה בן 35 כשהיה בבור. שנה לפני שגויס בפעם השנייה לפלוגות העבודה, התנצר. מי שהטביל אותו היה גם הוא מומר, הכומר שנדור שיק (Sándor Sik), בן למשפחת רבנים ידועה בהונגריה המערבית; בפקודת יום ב-22 ביולי 1944 הורה מאראני על צמצום מנות המזון של מגויסי הפלוגות בשני שלישים. בפקודה זו נמסר גם על ביצוע גזר דין מוות של שני יהודים שניסו לברוח, נתפסו, הובאו לפני בית דין שדה ושם נגזר עליהם עונש מוות.
⁵³ הכרוניקה של טימישוארה, עמ' 34.

בהזדמנויות מסוימות השיב מפקד המחנה הגרמני על שאלות ששאלו היהודים בדבר גורל בני המשפחה שגורשו: "קחו בחשבון שאנו הגרמנים הננו אנשים מציאותיים. אין לנו כל עניין להרוג את מי שעדיין כשיר לעבודה..."⁵⁴ בערב כבר ידעו כולם על גורל המגורשים, אך סירבו עדיין להפנים את הידיעה.

גם עתה המשיכו "יזמים" כפריים נועזים לבוא למקומות העבודה והציעו למורעבים דברי מזון שונים תמורת שארית דברי הערך שהוסתרו, ובעיקר תמורת פריטי לבוש. מנהלי העבודה מטעם ארגון טוט הפנו את מבטם בשעה שהתנהל המשא ומתן בין היהודים והסרבים, ולעתים אף פעלו כמה מהם כמתווכים. תמורת פנגה אחד נתנו במחנות בור 20 דינר, בעיר בור היה התעריף 40, ואילו בבולגריה, כך אמרו יודעי ח"ן, משלמים אפילו 80 דינר.

אין ספק שמקום העבודה הקשה ביותר היה ה-Tagebau. שם צריכים היו להסיר את שכבות האדמה והסלעים מעל מרבצי עופרת הנחושת, שהיו קרובים יחסית אל פני האדמה. הגרמנים תכננו את "הכרייה באור היום", או "כרייה מתחת לשמים", שהיא ללא ספק נוחה יותר מן החציבה במעמקי האדמה. אבל העובדים היהודים-ההונגרים, אפילו הצעירים שהגיעו באביב 1944, נחלשו עד מהרה בגופם. כבר לא היה אפשר להבדיל בין אנשי המחזור הראשון לבין אנשי המחזור השני על-פי חזותם. במחנות המשנה הרבים שהשתרעו מבור ועד לזניצה, החלה התפוקה היומית פוחתת, בעיקרה בגלל ארבע סיבות:

א. המעבר התכוף של מטוסי בעלות הברית מעל העיירה בור ומחנותיה הביא להפסקות מתמשכות בעבודה.

ב. הניסיון לשנע את תוצרת המכרות אל נהר הדנובה ומשם באמצעות גוררות במעלה הנהר, הוכשל בידי חיל האוויר הבריטי, שמיקש את הנהר.⁵⁵

ג. אספקת הדלק משדות הנפט של רומניה הסמוכה השתבשה, וכושר ייצור החשמל של תחנת הכוח בבור נחלש בהדרגה.

ד. האבטחה ההיקפית של הצבא הגרמני, של הוורקשוץ (Werkschutz) ושל יחידות משתפי הפעולה השונות כבר לא הצליחה לבלום את העריקה של עובדי הכפייה המקומיים לשורות הפרטיזנים.⁵⁶

בקיץ 1944 רבו גם מקרי הבריחה של היהודים. היו מקרים שבהם עובדים נועזים במיוחד לא שבו ממקומות העבודה ונעלמו, מקצתם הודות לידיעת השפה הסרבית-קרואטית שאפשרה

⁵⁴ שם, עמ' 66.

⁵⁵ מיקוש הגזרה ההונגרית-הרומנית של נהר הדנובה החל ב- 16 באפריל 1944 ונסתיים ב- 5 באוקטובר. בתקופה זו הוטלו 1,382 מוקשים למי הדנובה; Denis Saunders-Richards and St. George Hilary, The Royal Air Force 1939-1945 (London: Cassel, 1961), III, p. 226.
⁵⁶ Seidler, Die Organisation Todt, p. 86

להם להתחבר לפרטיזנים של טיטו.⁵⁷ הדעת נותנת שיחידותיהם, שפעלו בסביבות עיירת הכורים, כבר ידעו דבר מה על סבלותיהם ועל נוכחותם של היהודים ההונגרים.

אלא שהמזל לא תמיד האיר את פניו. קבוצה גדולה של נמלטים נתפסה בידי המשמרות, וכל אחד מהם נדון בבית דין שדה הונגרי שמושבו היה בבור ל-120 שעות קשירה (12 שעות מדי יום ביומו). העצירים הוחזקו בבורות שנחפרו לאחסון תפוחי אדמה, וגפיהם התעוותו לחלוטין עקב העונש הסדיסטי. זמן מה הוחזק שם גם הקריקטוריסט טיבור צ'ילאג (Tibor Csillag) בעוון מכתב "שחור" שכתב, ובו קריקטורות על חייו האישיים של סא"ל מאראני המתארות אותו במצבים שונים: שיכור, בזרועות זונות מקומיות ועוד.⁵⁸

ב-20 באוגוסט 1944 החלה מתקפה סובייטית גדולה נגד רומניה. החזית הגרמנית-רומנית הובקעה במקומות רבים. כעבור שלושה ימים, ב-23 באוגוסט, ביקשה רומניה וקיבלה שביתת נשק, ובתגובה להתקפות הגרמנים על בוקרשט הכריזה מלחמה על גרמניה. בתוך שבועיים התמוטט כל האגף הימני של החזית הגרמנית המזרחית שהייתה באוקראינה הדרומית וברומניה הצפונית.

כדי למנוע מפלה שממדיה כבר עלו על אלה של סטלינגרד, הורתה ברלין ב-30 באוגוסט על פינוי כוחותיה מיוון הדרומית, שעמדו בסכנת ניתוק ובידוד עם הכיבוש הסובייטי הקרוב של בולגריה. הכיבוש אכן התרחש כעבור כעשרה ימים. הצבא הגרמני פתח בסדרה של קרבות נסיגה אֶטִיִים בשטח הררי קשה, דרך יוגוסלוויה צפונה. היהודים עובדי הכפייה במחנות בור ובסביבותיה חשו בבהלה שאחזה במנהלי העבודה מטעם טוט בשבוע האחרון של אוגוסט 1944 והתגברה מדי יום ביומו. הוחל בפירוק חפוז של הציוד הכבד, אלא שמנהלי העבודות העצבנים נעלמו באחד הימים בלא להשאיר עקבות ורוב הציוד הושאר בשטח.

הצבא הסובייטי התקדם במהירות. ב-6 בספטמבר נכבש "שער הברזל" שעל נהר הדנובה.⁵⁹ רעם רחוק של תותחים נשמע בבירור. ביום שלישי באותו שבוע ניתנה הוראה לכל המחנות להתפנות מיד אל מחנה ברלין שבבור. הכל סברו שהנה נעשה הצעד הראשון בדרך הארוכה הביתה, וגם בחלוקת נעלי העבודה שהוחרמו בזמן ההגעה ראו סימן מעודד. החל המסע הרגלי לכיוון מחנה המפקדה. לפני היציאה שרפו אנשי "המסגרת" את צריפי המגורים. היו לא מעט יהודים שניצלו את התרופפות המשמעת כדי לערוק, ורבים "נעלמו" בין ההרים בדרך לבור. 8 בספטמבר היה היום האחרון של הייצור במכרות הנחושת ובמפעל ההתכה.⁶⁰

⁵⁷ נגד העריקים שלא נתפסו התנהלו משפטים צבאיים. אחרי שחרור בור שבו אחדים מהם ומצאו בים הניירת שהניחו אחריהם ההונגרים את גזרי דין המוות שלהם.

⁵⁸ טיבור צ'ילאג היה צייר-קריקטוריסט נודע לפני גיוסו. בבור היה זמן מה "חביבו" של המפקד ההונגרי. כל העדויות ושאר המקורות מבליטים את עיניו ואת מותו. אמו התגוררה בדירה אחת עם מחבר המחקר הזה, שראה עשרות קריקטורות מיצירותיו של הצייר. הקריקטורות אבדו בעת הגירוש ב-1944.

⁵⁹ "שער הברזל" הוא שם המצר הטבעי של נהר הדנובה על-יד אורשובה (Orşova), בגדה הנמצאת בצפון רומניה ובדרום יוגוסלוויה.

⁶⁰ Seidler, Die Organisation Todt, p. 78

יותר מ- 6,000 יהודים הצטופפו במחנה ברלין,⁶¹ הריכוז הגדול ביותר בתולדות פלוגות העבודה. התנאים היו קשים, אלפים רבים שכנו תחת כיפת השמים. כדי לשמור על ערנותם של העובדים נערכו תרגילי סדר ואורגנו עבודות שונות: קבוצות עבודה חפרו תעלות, ושעה קלה לאחר מכן כיסו קבוצות אחרות את התעלות שנחפרו. אחד הרס"רים הריץ הלוך ושוב את היהודים שאולצו להעמיס לבנים. הצבא הגרמני, שחנה אף הוא במקום, ביקש מדי פעם קבוצות עבודה לבניית ביצורים. רבים התנדבו, כי ידעו שהגרמנים מתכוונים לעבודה, והורמכט בבור לא עסק בעינויים לשמם.

התקווה כי בתום חודשי הסבל הארוכים תיפתח הדרך "הביתה" הפיחה ברוב היהודים רוח חיים. אך היו ביניהם גם רואי שחורות, שטענו שסופה של הדרך אינו שחרור בהונגריה אלא גירוש לגרמניה. בעקבות העינויים השיטתיים והירידה התלולה בכושר הגופני נפגעו החשיבה העצמאית ויכולת הפעולה היזומה. למרות זאת הצליחו כמה אנשים לברוח מן המחנה הדחוס הזה אל הפרטיזנים בשבוע השני של ספטמבר.⁶²

סא"ל מאראני קבע כי הנסיגה של הפלוגות תבוצע בשני שלבים. הייתה סברה שהסגל אינו מסוגל לאבטח כהלכה, בשטח שהשליטה בו לא הייתה בטוחה, תנועה של כל "הכוח". ביום ראשון, 17 בספטמבר 1944 (ערב ראש השנה תש"ה), בתום שהות של כעשרה ימים בבור, יצאה הקבוצה הראשונה. היא מנתה כ- 3,200 אנשי פלוגות שלוו בידי מאה קצינים ובעלי דרגות אחרים בצבא ההונגרי. לפני היציאה חולקו שימורי בשר ולחם.

הדרך הייתה קשה. היהודים נצטוו לסייע לסוסים שהתקשו לסחוב בין ההרים את עגלות הצבא העמוסות בציוד ה"מסגרת" ובתחמושת לרוב. בעת המעבר ראו ההולכים את מה שנותר ממחנה היידנאו. המסע נע לעבר בלגרד ולעבר ז'גוביצה (Žagubica) – קרפוליין (Krepoljin) - פטרובץ (Petrovac) על נהר מלאבה - מאלה קרשנה (Mala Kršna) - פוז'רבץ (Pozarevac) – סמדורבו (Smederovo), כ- 40 קילומטר בכל יום עד לבירת יוגוסלוויה הכבושה.

בראש השיירה, בצדיה ובסופה היו חיילים הונגרים ש"האיצו" בעזרת קתות רוביהם בכושלים, שמספרם גדל בהתמדה. בראש השיירה נעו פלוגות המומרים, אחריהן פלוגה של "עדי ה" הנוצרים, ובעקבותיה - בתחילת המסע - צעדו הפלוגות היהודיות לפי סדר זה: 1 - 2 - 3 - 4 - 5 - 59 - 62 - 63 - 64 - 68 - 103 - 104 - 81 - 84. אלה היו כנראה הפלוגות שהגיעו

⁶¹ ראה דוח צבאי גרמני מטעם הגנרלפלדמרשל פון וייכס (von Weichs), מפקד עליון של גייסות דרום-מזרח (OB Süd-Ost), וראש מטהו, גנרל העוצבות ההרריות וינטר, אל (OKW/WFSt/OP(H) - כנראה אגף המבצעים של צבא היבשה במטכ"ל. הדוח הגיע לידי גנרל מאיור בוטלאר-ברנדפס (Buttlar-Brandenfels), שנקב במספר הזה בספטמבר 1944; (New York: Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews (New York: Holmes and Meier, 1985), p. 518.

⁶² אני מודה לנפתלי רוהיג, שברח ממחנה ברלין, על שמסר לי את המידע בריאיון מיוני 1997; יש להניח כי היו שתי פלוגות של "עדי ה", אחת "ותיקה" ואחרת שהגיעה עם הפלוגות היהודיות באביב 1944.

בקיץ 1943, אלא שמספרן היה שונה.⁶³ למסע צורפו גם מגויסי הפלוגות שהגיעו כבר ביוני 1944 ושהו עד לתחילת הנסיגה במחנות היידנאו ואינסברוק. אורך השדרה בצאתה מבור היה שני קילומטרים. סדר זה השתנה מהר מאוד: שעה שראשוני הצועדים כבר הספיקו להגיע למקום החניה הלילית, בדרך כלל סמוך לכפרים בשדה פתוח, נע עוד "שובל" המסע, שאורכו היה כמה קילומטרים, ושעות עברו עד שאחרוני הצועדים הגיעו ליעד. לא חסרו תקלות ועצירות בלתי צפויות. כבר ביום הראשון נודע שהדרך נחסמה בידי הפרטיזנים. כוח גרמני רכוב על גבי משאיות, מצויד במכונות ירייה, נשלח לפנות את הדרך. מאחורי טורי היהודים הגיחו גרמנים שפינו גם הם את בור בעגלות רתומות לסוסים ולשוורים.

מזג האוויר הסתווי היה נוח. אוכלוסיית היישובים הסרביים ניסתה לעזור במידת יכולתה: הנשים חילקו דברי מזון, פרות, מים וחלב, במיוחד למאות שהיו את המאספים והיו מעוררי חמלה. המלווים ההונגרים ביקשו להרתיע את הסרבים באיומי נשק. בעת המעבר ביישובים נכפה על הצועדים לרוץ כדי למנוע מגע בינם לבין האוכלוסייה. היו רק מקרים מעטים של בריחה, והם התאפשרו הודות לעזרתם של הסרבים. אלה הציעו לעוברים על פניהם כי יסתירום עד בוא הרוסים, אך רוב אנשי הפלוגות פחדו לנקוט יזמה אישית. "למה לי להיות חכם יותר מאחרים? מה שיהיה על 3,600 יהודים, יהיה גם עלי."⁶⁴

פעם אחת, או לכל היותר פעמיים, חולק מזון בעת שמונת ימי הצעדה עד בירת סרביה. הצנימים שהוכנו בעוד מועד ממנות הלחם המקוצצות של בור אזלו לאט. הצמא היה חמור יותר מן הרעב, מנות הלחם והסיגריות האחרונות הומרו במי שתייה. כעשרה קילומטרים לפני בלגרד הייתה עצירת לילה. הצועדים היו רצוצים, רעבים וצמאים, מלוכלכים ומוכי כינמת, וקרוסו במקום. אנשי "המסגרת" אכלו את ארוחותיהם הדשנות בהפגנתיות נוכח פני המעונים. הקצינים ההונגרים שיקרו ואמרו כי בצדה הצפוני של בלגרד, בזמון (Zemun),⁶⁵ ממתניות רכבות שיסיעו את היהודים לשם החלפתם בבודפשט. הבדותה הזאת נועדה להפיח רוח חיים באלפי הכושלים ולהכריחם לחצות את הבירה במהירות בשעות הלילה. אך גם כך יצאה האוכלוסייה הסרבית לרחובות. הגרמנים דרסו במשאיות ללא רחם את מי שניסה להקל במעט מזון על סבלם של הצועדים.

בבלגרד הועברו היהודים לביתנים של מגרשי התערוכה, מקום שהוחזקו בו לפני שנתיים רבים מיהודי סרביה שנלקחו מכאן להשמדה במכוניות הגז. המנוחה נמשכה ארבעה ימים בלבד. נוכח הרעב המחמיר היו שהציעו את שארית "אוצרותיהם" - סיגריות, חולצה, מגבת או זוג כפפות עור - תמורת פרוסת לחם. אמנם נודע כי באחת הפינות חילקו מזון "חם", כ-

⁶³ אחד המקורות החשובים למה שאירע עם "המחזור הראשון" הוא נתן עק, "מצעד-הייסורים מסרביה להונגריה והטבח בצ'רונקה (ספטמבר 1944)", *יד ושם - קובץ מחקרים*, ב, עמ' 237-272. זהו למעשה תרגום עדותו של זלמן טייכמן שניתנה בידיש. העדות מצויה באיו"ש, 03/124. סדר התנועה של הפלוגות בעמ' 243.

⁶⁴ שם, עמ' 244.

⁶⁵ זמון (בהונגרית: Zimony) שוכנת בגדה הצפונית של הדנובה, מול בלגרד.

200 סמ"ק מרק עשוי גרגרי חיטה ("בוריש"), אבל מחמת הדוחק הרב של מזי הרעב לא זכו כ- 60% מהם אפילו לזה.⁶⁶

ב- 27 בספטמבר (מוצאי יום הכיפורים תש"ה) חולקה מנה נוספת של תבשיל "בוריש". בשעות הללו הופיעו השואבים, בני המיעוט הגרמני, ובפיהם הצעות "נדיבות": תמורת זהב או 3,000 דינר היו מוכנים לתת לחם. אבל לאיש לא היה עוד "רכוש". בו ביום נמסר שלמחרת יחל הקטע השני של המסע והמטרה הפעם להגיע לטיטל (Titel), נקודת מעבר על נהר טיסה (Tisza) לשטח שבשליטה הונגרית.⁶⁷ להמשך הדרך ניתנה אספקה שכללה 200 גרם לחם, 20 גרם מרגרינה, 40 גרם נקניק, והרוב אכלו את המנות הללו בו במקום.

אנשי הפלוגות הושכמו בשעה 03:00, אור ליום חמישי, כדי לחצות - שנית - את בלגרד בחושך. הגשר על הדנובה היה מפוצץ, לכן חצו את הנהר בסירות, עם כוח גרמני מתפנה שעל היהודים היה לגרור את כלי הרכב שלו. כ- 20 ק"מ מפרידים בין הבירה הסרבית לבין התחנה הראשונה פנצ'בו (Pančevo; Pancsova), צפונית-מזרחית לבלגרד. מפקד "המסגרת" בחר שלא לצעוד בדרך קצרה יותר כדי שלא להיתקל בפרטיזנים. קילומטר אחד לפני היישוב נעצרה השיירה, כי בגשם שוטף הייתה הצעידה קשה מאוד. מחצית היהודים כבר היו ללא שמיכות, ורבים עשו את הלילה בעמידה.

מאי שם הגיעו איכרים סרבים וביקשו רשות לתת מזון ליהודים. המפקד ההונגרי דחה את הבקשה על הסף. כעבור זמן הופיע בעל אחוזה מקומי וניגש למפקד בהצעה: הוא יאפה לחם על חשבוננו כדי שכל אחד מן החונים יוכל לקבל קילוגרם אחד. האפייה תימשך, כך אמר, כשלוש עד ארבע שעות. "ליהודים, לקומוניסטים עלינו לתת לחם?" היתמם הסגן ההונגרי. "מוטב לתת לכלבים, או להשליכו אל הדנובה". ברוב טובו הסכים שאנשי פלוגת "עדי ה'", שהיו שותפים לגורלם המר של היהודים, יקבלו לחם.⁶⁸

מפנצ'בו הוגברה השמירה, ובעת המעבר ביישובים שהיו מאוכלסים גרמנים צעדו בצדי השיירה נוסף על ההונגרים גם גרמנים לבושי מדים שחורים, חמושים ברובים עתיקים וענודים סרט שרוול שרשומות עליו האותיות D.M. הם היו מעין חיילי הגנה מרחבית.⁶⁹ רבים מהם דיברו הונגרית. יהודי שחמק לחלקת תירס סמוכה לכביש, או ביקש לשבור את רעבונו בגזר או בדלעת, על-פי-רוב לא בשלים, נורה לאלתר. גם הצמא הציק אף כי כל שישה-שבעה קילומטרים הורשו הצועדים לשתות - משלוליות הגשם שבצדי הדרך - במשך עשר דקות ולא יותר. בעת המעבר בכפרים סרביים היה היחס שונה לחלוטין. הנשים ניצבו לאורך הדרך

⁶⁶ "בוריש" – במקור ההונגרי bu(za)rizz – הוא אורז עשוי מחיטה.

⁶⁷ טיטל שוכנת כעשרה קילומטרים צפונית-מזרחית לשפך הנהר טיסה לנהר הדנובה, כ- 50 ק"מ צפונית לבלגרד.

⁶⁸ עק, "מצעד-היסורים", עמ' 247.

⁶⁹ משמעותן המדויקת של האותיות לא ברורה, אולי Deutsche Miliz, או Deutsche Mannschaft. מחוז באנאט (Banat), כיום ויודינה המזרחית, נותק מיוגוסלוויה הכבושה והושאר בשליטה גרמנית ישירה. אנשי ה-D.M. עסקו בריכוז היהודים ובשילוחם להשמדה, באבטחת יישוביהם, בפעולות שיטור ובלחימה בפרטיזנים.

והגניבו כיכרות לחם. טור הצועדים התארך ובקטע הזה ניסו רבים לערוק. כוחות השיטור המקומיים אסרו עשרות רבות מהם ואלה הוצאו להורג כעבור כמה ימים, ערב נסיגתם הסופית של הגרמנים מן האזור.⁷⁰

יאבוקה - גלוגוני - אופובו (Jabuka - Glogonj - Opopo) היו התחנות הבאות בדרך אל טיטל.⁷¹ במקום הזה פרשו ה-D.M.⁷² כאן, לאחר שנכנסו להונגריה, שבו הקצינים והחיילים של הסגל ההונגרי להוביל את היהודים. התחנה הבאה הייתה נובי סאד (Novi Sad),⁷³ שבה חנו הצועדים משך שלושה ימים על גדת הדנובה, במבנה שנהרס למחצה מן ההפצצות הקודמות. בדומה למקומות הקודמים השתדלו גם כאן התושבים הסרבים להגניב מזון למגורשים. מן הקומות הגבוהות השליכו לעברם לחם, תפוחים, סיגריות ואגוזים. באחת הפינות עמדה אישה סרבית ובידה כיכר לחם, תרה בעיניה למי לתת אותה. אחד היהודים יצא מן השורות וניגש אליה. חייל מן "המסגרת" הוריד את רובהו וירה באוויר ומיד ננזף בידי מפקדו: "למה לירות באוויר? הרי לכך יש כדורים כדי לירות ביהודים..."⁷⁴

בנובי סאד נצטוו הכול להתרחץ, להתגלח ולנוח. מפקד המסע, קצין בדרגת סגן, ערך מפקד והקריא - בפעם הראשונה מאז היציאה מבור - רשימות שמיות של אנשי הפלוגות. מששמע כל איש את שמו, היה חייב להשיב בקול רם. מאות שמות נקראו ללא מענה אך הקצין המשיך בלא תגובה.

ב-4 באוקטובר 1944 החלה הצעידה מחדש. כמקומות לחניה לילית בחר הפיקוד ההונגרי, שלא במקרה, מתחמים של בתי חרושת ללבנים. אל מתחמים אלה, שהיו מדרך הטבע מגודרים, הובאו כחמישה חודשים קודם לכן מהגטאות המקומיים מאות אלפים מיהודי הונגריה, ומכאן הם גורשו לאחר זמן מה דרך מסילת הברזל למחנות ההשמדה. בסרבובראן (Srbobran; Szenttamás), כ-35 ק"מ צפונית לנובי סאד, מצאו היהודים מעט קש במלבנה המקומית. שמחתם לא ארכה זמן רב, כי עד מהרה פקדו עליהם להחזיר את הקש לערמות. מי שלא הזדרז לעשות כן, נורה במקום.

⁷⁰ שני מקומות מוזכרים כמקום הוצאה להורג: האחד הוא פנצ'ובה, כך עולה ממכתבו של גיורגי נאדי אל מר קריאל גרדוש מ-6 בנובמבר 1964 - וכאן נתונה תודתי למר גרדוש שהעמיד את המכתב לרשותי. לפי המידע הזה רוכזו כאן 146 עריקים ונורו במרחק שלושה קילומטרים מן העיירה בפקודת ארבעה קצינים גרמנים. המקום (המשוער) האחר הוא זרניאנין (Zrenjanin, בהונגרית: Nagybecskerek), הנמצא כ-35 ק"מ צפונית מטיטל, כך עולה ממכתב ששלח גיורגי נאדי למר קריאל גרדוש ב-29 באוקטובר 1954.

⁷¹ יאבוקה נמצאת 18 ק"מ צפונית-מערבית לפנצ'וב, גלוגוני - 10 ק"מ מערבית ליאבוקה, ואופובו - 15 ק"מ מערבית לגלוגוני ו-21 ק"מ צפונית-מערבית לטיטל.

⁷² לפני פרישת אנשי ה-D.M. שוחח אחד מהם עם חייל הונגרי:

"בכמה יהודים כבר ירית היום?", התעניין החייל.

"אף לא באחד", השיב הגרמני.

"איזה גרמני אתה? האינך יודע על פקודת היטלר?", תמה ההונגרי.

השיחה מובאת אצל עק, "מצעד-היסורים", עמ' 248. עד טיטל ירו לדעתו הגרמנים וההונגרים ב-70-80 יהודים.

⁷³ נובי סאד (בהונגרית: Újvidék), העיר הגדולה של מחוז ויוודינה, שוכנת 36 ק"מ מערבית לטיטל.

⁷⁴ עק, "מצעד-היסורים", עמ' 250.

בעת חציית הכפרים שאבו היהודים מעט עידוד ממראה עיניהם. בכל יישובי השואבים נראו אלה אורזים את מטלטיהם ומעמיסים אותם על עגלות רתומות לסוסים. ברור היה כי הם התכוננו לבריחה. להקות של עופות וברוזים עזובים עוררו תקווה של מזון משופר. אמנם עופות רבים נלכדו, אבל לא היה פנאי לבשלם או לצלותם; יחידות צבא גרמניות נעו גם הן צפונה, ונוכח איבת חייליהן נגזז החלום על הארוחה החמה. "המסגרת" ההונגרית רצתה להוכיח את עצמה נוכח הגרמנים: יהודי שיצא לשדה סמוך לכביש כדי לאסוף אבטיח, או תר אחר באר כדי להרוות את צימאונו, נורה במקום.

ב-6 באוקטובר, בתום מעבר בשני יישובים שווייטים - ורבאס (Vrbas; Verbász) וקולה (Kula), הנמצא מערבית לו - הגיעו כ-3,000 איש לכפר צרוונקה (Crvenka; Czervenka), שבו לא נמצא מקום לחניית לילה.⁷⁵ לכן הוליכו את היהודים עוד קילומטר, עד למתחם של המלבנה בבעלות גליזר-ולקר-ראוך (Glaser-Welker-Rauch), והם נדחסו לתוך מתקני הייבוש. למחרת, בשבת (יום השישי של חג הסוכות), נעלמו רוב אנשי הסגל ההונגרי ובמקומם נראו חיילי ס"ס בכל מקום.⁷⁶ הם הוציאו כ-800 יהודים מן המלבנה והוסיפו ללוותם ולירות בהם. בדרך לסומבור נפלו כ-200 חללים.

בבית החרושת ללבנים נותרו אפוא 2,200 איש. בין היהודים נפוצה השמועה כי המפקדה האזורית בסומבור דחתה לאלתר את בקשת מפקד הסגל לספק אוכל ליהודים. אנשי הס"ס נהגו לירות באוויר לעתים תכופות, והפסימיסטים שבין המגורשים הסיקו מכך מסקנה נוראה - מישהו גזר מוות על היהודים כדי לאפשר את הזרימה הסדירה של הנסיגה על הכבישים הצרים והפקוקים.

בשבת אחר הצהריים הופיע לפתע סמל הונגרי מלווה בשני קצינים גרמנים ובחר בשתי פלוגות של "עדי ה" ועוד ב-50 יהודים כדי להרחיב ולהעמיק בשביל הגרמנים את בור הטיט שממנו נלקח חומר הגלם של הלבנים. שאר היהודים הועסקו בתרגילים שונים, במטרה ברורה לעייף ככל האפשר את המוני השבורים בגופם ובנפשם. לפנות ערב הגיחו מאי-שם כמה חיילים הונגרים שהבטיחו "הצלה" תמורת שארית דברי הערך. בשעה 21:00 נדחסו הכול, בפעם השנייה, למתקני הייבוש. זה ארבעה-חמישה ימים לא הייתה אספקת מזון סדירה.

כעבור 90 דקות העירו חיילי הס"ס את אנשי הפלוגות המבוהלים ופקדו עליהם להניח בצד את כל מה ששרד מצידום ולהסיר מאצבעותיהם את טבעות הנישואין. בקבוצות של 20-30

⁷⁵ ורבאס נמצאת 12 ק"מ מערבית לסרבורן; קולה - 11 ק"מ מערבית לוורבאס; צרוונקה - 8 ק"מ צפונית-מערבית לקולה. תושביה הגרמנים של צרוונקה ברחו כאיש אחד מקץ כמה ימים, לפני בואם של הפרטיזנים. משקיהם המפותחים נתפסו בידי מתיישבים מצרנה גורה (Crna Gora), מונטנגרו (Montenegro).

⁷⁶ נראה שהשתייכו לאוגדה ההררית מס' 7 של מתנדבי הוואפן ס"ס על שם הנסיך אויגן מסבויה (Freiwillige "Prinz Eugen v. Savoya" Waffen SS Gebirgsdivision 7). אוגדה זו הוקמה ב-1 במרס 1942 ופעלה נגד הפרטיזנים בהרי הבלקן. ידוע שלחמה בסביבות בור, נגד הצבא הסובייטי, ומשם נסוגה בהתמדה לשטח הונגרי. מפקדה היה הס"ס-ברגדפירר אוטו קום (Otto Kumm).

איש הובאו אל שני צדי הבור, שהוארו בזרקורים רבי עצמה, ונורו בעת ובעונה אחת מטווח אפס. הרוב נפלו לבור, ואלה שקרסו מחוצה לו הושלכו אליו אחר-כך בידי הקבוצה הבאה, שגם היא הוצאה להורג. לפחות 700 יהודים נרצחו בשיטה הזאת. הטבח נמשך עד השעה 04:00 לפנות בוקר ונפסק לפתע. מן הבור נשמעו זעקותיהם של הגוססים. כדי להשתיקם השליכו הגרמנים פנימה כמה רימוני יד.⁷⁷

מעטים ניצלו מן הרצח ההמוני. כמה מהם נפלו פצועים לתוך הבור וגופות חבריהם הירוויים הגנו עליהם. היו גם שקפצו לבור לפני שנפתחה עליהם האש הקטלנית. גם אלה מצאו סעד בבתי איכרים סרבים שהסתירו אותם וטיפלו בפצעייהם.⁷⁸

משנשאל אחד הניצולים מדוע לא ברח בעוד מועד, ענה בכנות תשובה רבת משמעות: בתנאים גופניים ונפשיים רגילים אולי היינו מבחינים בעובדה שהמשך הדרך בתנאים כאלה מוביל אל השואה הבטוחה כמעט, שעה שתוצאת הבריחה היא הצלה ודאית כמעט. אבל לא היינו בני-אדם נורמליים, החושבים בהגיון, היינו מכונות מאולצות, השומרות אוטומטית על כיוון התנועה... היינו המון בני-אדם עייפים נורא, חלשים, רצוצים מבחינה נפשית, מורעבים עד מות, משוללי כל יוזמה וארגון, האידיאה פיקס שלנו הייתה 'הולכים הביתה'. מטרת חיינו: לאכול לשובע, כמעט היינו לחיות-בר.⁷⁹

עוד כ- 30 יהודים הצליחו בדרך כלשהי להסתתר במתקני הייבוש השונים. לתומם סברו שחיייהם ניצלו, מאחר שראו כי 60 דקות בקירוב אחר סיום הרצח ההמוני הוצעדו הנותרים בחיים - הפעם בליווי חיילי ס"ס מוסלמים - לכיוון סומבור,⁸⁰ אך לרוע מזלם הם התגלו בידי שני חיילים הונגרים שבאו לבזוז, ונורו בזה אחר זה.

החיילים המוסלמים לא פיגרו באכזריותם אחר עמיתיהם הגרמנים וההונגרים; מי שסטה מן המסלול, שאת חלקו היו חייבים לעשות בריצה, נלקח לתעלה בצד הדרך ונורה בעורפו. בעת הפסקות המנוחה הקצרצרות אולצו היהודים לשכב על בטנם. מי שהתרומם, נורה מיד. מנעו מהם מי שתייה נקיים ו"הרשו" להם להרוות את צימאונם בשלוליות שנוצרו אחר הגשם. עדי

⁷⁷ עק, "מצעד-היסורים", עמ' 253-256; הסופר לסלו פלשטי טוען בספרו A borj כי היה עם כמה מעמיתיו על סף בור ההרגה כשניתנה פקודת "חדל!".

⁷⁸ העד וילי פוטסמן (Willy Potasman) טוען בעדותו (איו"ש, 03/4552) כי קפץ לתוך בור ההרגה בטרם נפתחה עליו האש הקטלנית.

⁷⁹ קריאל גרדוש, *תשובה חלקית*, פפירוס, תל אביב 1981, עמ' 39-40. המחבר, סופר מעריב, הסתתר על אחת מערמות הלבנים וצפה משם במתרחש.

⁸⁰ קרוב לוודאי שהחיילים המוסלמים השתייכו לאוגדה הררית של הוופן ס"ס מס' 13, "הנדשר" (Waffen-SS Gebirgsdivision 13. "Handschar"), שהוקמה בדצמבר 1943 והוצבה בהרי הבלקן. מפקדה היה הס"ס-שטנדרטנפירר דסידריוס המפל (Desiderius Hampel). יחידותיה נמצאו בתוך הונגריה למן כיבושה ב-19 במרס 1944 ושמו בין השאר במחנה הריכוז הנודע לשמצה בבצ'קה טופולה (Bačka Topola, בהונגרית: Bácsstopolya), ששכן 24 ק"מ צפונית לקולא (שלח, *תולדות השואה - יוגוסלביה*, עמ' 385). שלושה שבועות לאחר הטבח בצרוונקה הייתה אוגדת "הנדשר" ל"אוגדת הוופן ס"ס הקרואטית הראשונה". אני מודה לפרופ' פטר גוסטוני משווייץ שמסר לי את המידע הזה.

ראייה סרבים מסרו אחר-כך כי לכל אורך הדרך שכבו גוויות לבושות בגד עליון ועליו מגן דוד צהוב גדול.⁸¹

השרידים הגיעו ב- 12 באוקטובר לעיר באיה (Baja), כ- 40 ק"מ צפונית-מערבית לסומבור. עתה מספרם לא עלה על 1,200. גם הפעם הצליחו כמה מהם לערוק, אבל הרוב הועבר כעבור שלושה ימים לבסיס הגדול סנטקיראליסאבאדיה, שם "נתקבלו" שרידי בור בידי מי שהיה מפקדם בדרום הרחוק, סא"ל מאראני. כדי "להשיב על כנה את המשמעת שהתרופפה" פקד הקצין על הוצאות להורג נוספות.

המשורר רדנוטי היה עד ראייה להוצאות להורג. ב- 31 באוקטובר חיבר את השורות האלה:

צנחתי לידו, גופו התהפך
והתקשה כמיתר מתפקע
יריה אחת בעורף - אתה הבא בתור,
לחשתי לעצמי - שכב ללא ניע.
המת מלבלב בערוגות האיפוק,
Der springt noch auf נשמע קול מעלי.
עיסת רפש מהול בדם נחתה על אוזני.⁸²

בשלהי אוקטובר נמשך המסע, הפעם לעבר הגבול הגרמני.⁸³ לאחר חצייתו נבלעו המאות שעוד היו בחיים בשורת מחנות ריכוז נאציים.⁸⁴ רק כמה מהם שרדו כדי לראות את השחרור מידי קלגסיהם.

לאחר צאת ה"שיירה" הראשונה מבור נותרו במחנה ברלין כעשר פלוגות עבודה, כולן מאלה שהגיעו בחודש יולי שעבר. חיי אנשיהן התנהלו בשגרה האכזרית המקובלת. הם נקראו לבצע חפירות, וכעבור יום סתמו אותן קבוצות עבודה אחרות. הסגל ההונגרי גילה סוללה גרמנית נטושה נגד מטוסים במרחק מה מן המחנה. מקירותיה המדופנים נצטוו אנשי הפלוגות, בלא כלי עבודה מתאימים, לחלץ את הלבנים. כל אחד חויב לנקות מספר קבוע של לבנים ולהביאן בידי אל רס"ר המחנה. הוא סקר את הלבנים, אולי מתוך כוונה למכור אותן לסרבים ולהרוויח

⁸¹ גיורגי נאדי במכתב אל מר קריאל גרדוש, 9 ביולי 1969.

⁸² Hét évszázad magyar versei (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972), III, p. 347. התרגום של יעקב ברזילי.

⁸³ שר ההגנה בממשלת "צלב החץ", שעלתה לשלטון בהפכה של 15 באוקטובר 1944, פרסם הוראה (M. 42-) (1944 975/) שבה פורטו מספרי סדר הכוחות של פלוגות העבודה היהודיות שנמסרו לגרמנים. 62 פלוגות מוזכרות כאן, ביניהן פלוגות של הצד המספר צוין בסוגריים שהן מבור (בהונגרית: borí század). יש להניח שהיו אלה פלוגות שאורגנו מחדש, קודם שנמסרו אנשיהן לידי הגרמנים. פירוט על הפלוגות ראה ב- Karsai, (1944 655-657) Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön, II, pp. 6 ב- 6 בנובמבר 1944 הורדו המשורר רדנוטי ותשושים נוספים מעגלה שהייתה בדרכה מערבה. רב-טוראי מחיל ההנדסה ההונגרי המלכותי ירה בכולם. כלל לא עלה בדעתו לחוס על חיי אחיו לנצרות, וספק אם ידע שהם נוצרים. בעת הוצאתם מן הקבר ההמוני, כעבור חצי שנה, נמצאו בכיס מעילו של רדנוטי שיריו האחרונים. המשורר יעקב ברזילי תרגם מגרמנית את המשפט: "ההוא עוד זוחל".

⁸⁴ אהרון שטראוס, מניצולי בור, הגיע לאורנייבורג (Oranienburg), איז"ש, 03/805; הניצול מנחם ורדי הגיע לברגן בלזן, שם, 03/5016; מיקלוש דרקה הגיע לזקסנהאוזן (Sachsenhausen), שם, 015/1643; לסלו פישר הגיע לפלוסנבורג (Flossenbürg), שם, 015/1902; גיורגי אנגל הגיע ללודוויגסלוסט (Ludwigslust), שם, 015/2356.

עוד כמה דינרים. לבנה שמשום מה לא מצאה חן בעיניו הוחזרה עם מי שהביא אותה כדי להחליפה באחרת, נאה יותר. מוביל הלבנים בירך על מזלו אם הוראת ההחזרה לא לוותה במכות נמרצות.

בשבוע השלישי של ספטמבר נערכה ההתקפה האווירית היחידה נגד בור - שני מטוסי קרב סובייטיים ירו כמה צרורות על אחת מעמדות ההגנה, מבלי לגרום נזקים של ממש. ב-29 בספטמבר 1944 יצאה לדרכה שיירת המפונים השנייה במסע רגלי מאובטח. היוצאים קיבלו כיכר לחם שחור וגוש ריבה גרמנית מרוכזת. תאריך היציאה נקבע כנראה בגלל הידיעה על שחרור זיצ'אר בידי הפרטיזנים, אם כי כעבור זמן מה הם נאלצו לסגת מן העיירה. לפני היציאה ניתנו בצעד יוצא דופן נשק ותחמושת לעשרות יהודים מומרים ענודי סרט שרוול לבן, כדי שיייעו בשעת הצורך לחיילי הסגל. עם הפלוגות הנסוגות צעדו גם מלחים הונגרים שאניותיהם נתקעו באזורים הבולגריים והרומניים של נהר הדנובה. הצבא הסובייטי מנע את השטת האניות האלה אל נמלי הבית עם ההשתלטות המהירה על "שער הברזל".

הפרטיזנים שפעלו בהרים צפונית-מערבית לבור ידעו על סמך דיווחי הבורחים מי מובלים בכבישים הצרים. איכרים סרבים מז'גוביצה מסרו כביכול על "שבויים המובלים בידי חיילים בולגרים..."⁸⁵ ביום הראשון של המסע ערקו ממנו כ-20 איש וגם הם מסרו על המתרחש למי שעתידיים לשחררם בקרוב.

בחוד השיירה נעה שריזנית גרמנית. שריזנית אחרת הייתה במאסף. הפעם, בניגוד לגורלם של היהודים מן המשלוח הראשון, לא נורו המפגרים. חניית לילה הייתה בין הריסותיו של אחד ממחנות המשנה. בו בערב הגיעה הוראה מן המפקדה בבור כי הפרטיזנים חסמו את הדרך, וכל השיירה צוותה לשוב על עקבותיה. המפקד ההונגרי של השיירה, קצין בדרגת סגן, גמר אומר לסרב לפקודה. לאסלו שפר (László Schäffer) בן המיעוט הגרמני, שהיה בחייו האזרחיים מורה בבית ספר תיכון בהונגריה המערבית ואחר-כך מפקד הסגל ההונגרי במחנה וסטפאלן, חזר מחופשת מולדת במחצית אוגוסט 1944. קצין זה, שגם קודם ניסה לבלום את פקודיו לבל יענו את היהודים, התרשם בעת חופשתו כי המפלה הולכת וקרבה. עם שובו למחנה כינס נציגים של מגויסי הפלוגות לדיון חשאי. סגן שפר הציג שתי אפשרויות לפני פקודיו היהודים: להתקשר עם הפרטיזנים לשם תיאום בריחה להרים, או לחלופין, להתארגן למסע רגלי חזרה להונגריה. הנציגות הכריעה לטובת האפשרות השנייה. דן מור סבור שהתנהגותו של סגן שפר אחר-כך מלמדת שגרה במתכוון למסע שהיה בפקודו, להיתקל במארב של אנשי טיטו.⁸⁶

⁸⁵ גרסה זו מופיעה בכתב היד של גיורגי נאדי.

⁸⁶ דן מור במכתבו למחבר וכן בזיכרונותיו בתוך יוסף בן-פורת (עורך), לפני בוא השכחה: 40 שנה לתבוסת הנאצים באירופה. עדויות, קטעי יומנים מאוחרים, רסיסי זכרונות של חברי קיבוץ געתון, ארכיון, קיבוץ געתון, 1985, עמ' 74-82.

ביומה השלישי של הצעדה, 1 באוקטובר, בשעה 10:00, עלתה השיירה על מארב שהציבו שתי יחידות פרטיזנים בעיקול הדרך, כ- 50 ק"מ צפונית-מערבית לבור, בקרבת הכפר לזניצה.⁸⁷ אש נורתה על שריונית המאסף, הסגן פקד על שריונית החוד להתקדם "על-מנת לטהר את הדרך..." וקרא לחיילי הסגל למסור את נשקיהם לידי היהודים או להשליכם. הסגל ההונגרי נכנע מיד. אחד מן היהודים המומרים, "בעלי הסרט הלבן", היה האחרון שזרק את רובהו.⁸⁸ אחר-כך טענו, שכניעה זו, ללא כל מאמץ מצד ההונגרים להגן על עצמם מול הפרטיזנים, שמספרם בעת ההיתקלות היה קטן בהרבה ממספר ההונגרים, נעשתה על-פי רצונו של מפקד המסע. משחרריהם האיצו באנשי הפלוגות לעלות במהירות על ההרים, צפונית לכביש הצר. בתום טיפוס מזורז שנמשך כשעה וחצי באי-סדר, נעצרו הכול בקרחת יער שבה חנתה יחידת פרטיזנים גדולה יותר. עם השיירה נמנו כמה מ"בוגרי" מחנות בור, יהודים דוברי סרבית-קרואטית. כן נראו ביניהם כמה סרבים מוכרים, לרבות המהנדס הסרבי שחשבוהו בטעות למשתף פעולה.⁸⁹ כל קציני "המסגרת" וחייליה נקראו להתייצב, ולפתע כאילו נעלמו רבים מהם. עד מהרה התברר כי רבים מן החיילים ההונגרים לבשו מעילים עליונים עם הטלאי הצהוב הגדול, אלא שבגלל מצבם הגופני המעולה זהו מהר. שלושה קצינים ובעלי דרגה אחרים הופרדו, נעליהם נלקחו, והם הושמו במשמר בצד הדרך בקרחת יער קרובה. אלה מהם שהצטיינו בעבר הלא כל-כך רחוק באכזריותם נגד היהודים, התחננו עתה על חייהם. כעבור זמן מה הוצאו מקרב בני עמם ונורו. השאר שוחררו.⁹⁰

שמחת העובדים ששוחררו לא ידעה גבול, אך לא היה פנאי לחגיגות. הם הבחינו בעצבנותם הרבה של הסרבים, חבושי כובעי הסירה הרחבים עם הכוכב האדום המחומש. מפקדיהם הודיעו ליהודים שהיו קודם נתינים יוגוסלויים, רומנים וצ'כוסלובקים, כי הם מגויסים לאלתר.⁹¹ מ"ארץ האם" ההונגרית היו מוכנים לקבל לשורותיהם רק מעט מתנדבים, אולי בגלל קשיי השפה או המחסור בנשק.⁹²

בשל קרבתם של הגרמנים ומחמת קשיי הזנה חולקו המשוחררים לכמה קבוצות שהובלו בשבילי הרים בכיוונים שונים, הפעם במסע מזורז יותר. המטרה הייתה להגיע דרך לזניצה, יסיקובו (Jašikovo) ולסקובו (Leskovo) למידאנפק (Majdanpek) - גם היא עיירת מכרות.

⁸⁷ גרסה זו מופיעה בעדותו של משה גליק, אי"ש, 03/1061, שהיה פעיל בכוח שתקף את השיירה.

⁸⁸ בעדותו של אברהם שביט, ארכיון מורשת, A.213.

⁸⁹ הכרוניקה של טימישוארה, עמ' 109.

⁹⁰ גיורגי נאדי למר קריאל גרדוש במכתב מ- 29 באוקטובר 1954.

⁹¹ הכוונה הייתה למדינות שהיו עתה שותפות מלאות במלחמה נגד גרמניה. שטחים מהן סופחו בידי הונגריה בשנים 1938-1941. היהודים שהיו בעבר נתינים גויסו לפלוגות העבודה עם שאר הגברים היהודים ההונגרים. ראה עדותו של יעקב פרייסלר, אי"ש, 03/1926, שהיה נתין רומני ממשוחררי בור וגויס לצבא היוגוסלוי; יוצאי הונגריה שהתנדבו היו דוד אדלר שם, 03/788, ופאול קנר, שם, 03/1063; שניהם השתתפו בקרבות.

⁹² הכרוניקה של טימישוארה, עמ' 113. הטענה כי 800-900 יהודים התנדבו להילחם לצד הפרטיזנים נראית מוגזמת.

⁹⁴ כאן פגשו הנמלטים בקבוצת קציני קישור בריטים ואמריקנים, וסיפרו להם את קורותיהם.⁹⁴ אכזבה מסוימת נגרמה למי שקיבלו נשק מידי הפרטיזנים כש"נתבקשו" למסור את נשקם קודם שפוזרו בבתי הכפריים. מן השטחים המשוחררים זרמו המוני סרבים שביקשו לנקום בגרמנים ובידיהם מצאו כנראה הרובים שימוש נאות.

בעיירה לא היה מזון והרעב היכה שנית. מפקד המקום לא גילה כל סימני התחשבות ביהודים והורה להם לצאת לתקן דרכים וגשרים ולחפור מלכודות נגד השריון הגרמני.⁹⁵ אמנם הגרמנים הוסיפו לתקוף, ובמהלך נסיגתם האטית פרצו יחסית בקלות מתוך טבעות הכיתור של אנשי טיטו, הצבא הסובייטי ויחידות צבא בולגריות שלחמו עתה עם הרוסים והסרבים. בעקבות הצלחות מקומיות של הגרמנים במעלה נהר פק, ליד קוצ'בו (Kučevo), נאלצו משוחררי בור היגעים לפנות שלוש או ארבע פעמים את מידאנפק ולהעפיל בעמק הנחל סשקה (Saška) לרודנה גלאבה (Rudna Glava)⁹⁶ ובחזרה. הבהלה שאחזה ביהודים הייתה רבה, ומאות נפלו - הפעם בידי הגרמנים. גורלם לוט בערפל עד היום.

בור שוחררה ב- 3 באוקטובר. בבית החולים נמצאו בעת השחרור כ- 200 יהודים-הונגרים חולים, שלמרבה המזל לא אירע להם כל רע.⁹⁷ כמה ממשוחררי המסע השני וגם מי שכבר הצטרפו קודם לפרטיזנים שבו לבור, תרו אחר דברי מזון כדי לשבור את תחושת הרעב המתמדת, ובין התיקים של המפקדה ההונגרית שנעזבה בחיפזון מצאו את גזר דין המוות שלהם.

נוסף על מגויסי החובה הוסיפו כמה עשרות יהודים-הונגרים להילחם בפרטיזנים עד סיום המלחמה. רבים מהם נפלו, עתה עם נשק בידיהם. המפקדה הפרטיזנית הראשית בסרביה המזרחית העדיפה לפנות את מאות המשוחררים. כל אחד מהם צויד בתעודה שהעידה עליו שהיה אסיר במחנה ריכוז נאצי. הם מיהרו לעבור לטרנסילוניה הדרומית, שבה שרדה האוכלוסייה היהודית המקומית, תחת השלטון הרומני, כמעט ללא פגע. בערי טרנסילוניה נתקבלו משוחררי בור בזרועות פתוחות ואומצו בידי משפחות יהודיות שעשו כל שאלל ידן כדי לרפא את רוחם וגופם.⁹⁸ עוד בחורף 1944-1945 שמו פניהם המתאוששים אל עבר הונגריה. השלטונות הצבאיים הרוסיים התייחסו יפה למי שהציג תעודה של "יוצא בור". עשרות ניצלו את אפשרויות העלייה שנפתחו מרומניה ומבולגריה דרך הים השחור.⁹⁹ מספרם

⁹³ יסיקובו שוכנת 50 ק"מ צפונית לבור, ולסקובו - 10 ק"מ צפונית ליסיקובו; שתיהן בעמק העילי של נהר פק. מידאנפק שוכנת 25 ק"מ צפונית ללסקובו.

⁹⁴ הכרוניקה של טימישוארה, עמ' 115.

⁹⁵ עדותו של אברהם שביט, ארכיון מורשת, A.213.

⁹⁶ קוצ'בו שוכנת כ- 40 ק"מ צפונית-מערבית למידאנפק בעמק הנהר פק; נחל סשקה הוא אחד מיובליו. רודנה גלאבה נמצאת 30 ק"מ דרומית-מזרחית למידאנפק.

⁹⁷ שלח, תולדות השואה - יוגוסלביה, עמ' 389-390.

⁹⁸ לא כולם היו בני מזל. היו שהוכנסו למחנות שבויים רומניים, וכמה מהם חולצו בסיועם של קצינים סובייטים, ייתכן יהודים. ראה זכרונותיו של זאב צור, בתוך בן-פורת (עורך), לפני בוא השכחה, עמ' 97-98.

⁹⁹ בדרך זו עלו בין היתר דן מור, זאב צור, וגיורגי ג' קרדוש (György G. Kardos), מי שהיה כעבור שנים סופר מוכר, ועוד 20-30 ממשוחררי בור.

הכולל של הניצולים אינו ידוע, אך ברור שמספרם של השורדים משיירת המגורשים השנייה גדול בהרבה מזה של המגורשים הראשונים, שרק מיעוטם "זכו" להגיע למחנות שונים בגרמניה וגם שם המתינו חודשים עד השחרור. מאלה ומאלה רק מעטים זכו לפגוש שוב את בני משפחותיהם.

הניצולים התייצבו אצל השלטונות החדשים והעידו נגד קלגסיהם ההונגרים. מספר האנשים ששרדו את המאורעות האלה הולך ופוחת מדרך הטבע. מעולם לא נערך מפקד מדויק, ולא ניתן אלא לערוך אומדנים שהם מדרך הטבע לא מדויקים. בעת כתיבת העבודה הזאת חיים כמה עשרות ניצולים בהונגריה, מספר דומה בארץ, מעטים ביוגוסלוויה, ואחדים מעבר לים. אלה שנשארו בחיים בבור ואלה שחזרו משם בתום חודשי הסבל עם עמיתיהם ממאות פלוגות עבודה אחרות של הצבא ההונגרי המלכותי, הם "לוחמי" העוצבה ההונגרית היחידה שניצחה במלחמת העולם השנייה; "חייליה"-עבדיה נשארו בחיים.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, 28, 2000 ירושלים, עמ' 193-226.